

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Abdülhüseynova Aygül Mübariz qızı
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı innovativ inkişaf problemləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405 Sənayenin təşkili və idarə
edilməsi

İxtisaslaşma: Müəssisənin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər
dos., i.e.n. Ə.V.Hacıyev

Magistr programının rəhbəri
dos., i.e.n. A.Ş. Mehtiyev

Kafedra müdiri:

dos., i.e.n. Ə.V.Hacıyev

**BAKİ -2018
MÜNDƏRİCAT**

GİRİŞ	3
FƏSİL I. İNNOVASIYA POTENSİALININ ARTIRILMASI ƏSASINDA MÜƏSSİSƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ ZƏMİNLƏRİ	7
1.1. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafı, bazar mühitinin ona təsiri və dövlət tənzimlənməsi.....	7
1.2. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafını müəyyən edən daxili amillərin tədqiqi.....	19
1.3. Sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialı, onların dayanıqlı inkişafının müəyyənedici amili kimi.....	22
FƏSİL II. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAYANIQLI İNNOVATİV İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ	32
2.1. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafı, onun qiymətləndirilməsi metodikası.....	32
2.2. «Bakı Tikiş Evi» ASC-də əsas kapitaldan istifadənin qiymətləndirilməsi.....	43
2.3. «Bakı Tikiş Evi» ASC-də texniki təminat və əsas kapitalın hərəkətinin təhlili.....	51
FƏSİL III. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLARI...	57
3.1. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafına təsir edən amillərin müəyyən edilməsi.....	57
3.2. Sənayenin dayanıqlı innovativ inkişaf problemləri və həlli yolları.....	63
NƏTİCƏ	71
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR	74
PEZİOME	78
SUMMARY	79
REFERAT	80

GİRİŞ

Tədqiqatın aktualığı. İqtisadiyyatın innovativ inkişafı bütövlükdə dövlətin və sahə nazirliklərinin, idarəetmə qurumlarının, o cümlədən müəssisələrin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətidir və olaraq qalmalıdır. Hökumətin qəbul etdiyi bir çox proqramlarda ölkə iqtisadiyyatının innovativ iqtisadi inkişaf yolunun seçilməsi və bu istiqamətdə ciddi tədbirlərin hazırlanması və tətbiq edilməsinin zəruriliyi qeyd edilir. Cahan çapında baş verən texniki-iqtisadi sıçrayışların və ya əksinə müşahidə olunan böhranlı vəziyyətlər, müflisləşmələrin olduğu bir şəraitdə müasir global iqtisadi sistemdə dünya və milli iqtisadiyyat miqyasında artıq inovativ inkişaf yolunun alternativini yoxdur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına nail olmaq, rəqabətqabiliyyətli dövlətə çevrilmək üçün istehsal və xidmət sahələrində innovativ inkişafa nail olunması zərurətdir.

İnnovasiya prosesinin baş tutması üçün müxtəlif resursların istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməsinə ehtiyac vardır. Bu resurslar əsasən yeni layihələndirilən və ya mövcud təkmilləşdirilən məhsul növlərinin istehsalının mənimsənilməsi, istehsala tətbiqi və kütləvi istehsalının təmin edilməsi ilə əlaqədar edilən məsrəflərdən ibarətdir. Baxmayaraq ki, ölkəmizdə bu resurslar innovativ fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərinə yönəldilir, lakin proqnozlaşdırılan və alınan nəticələr arasında böyük uyğunsuzluqlar müşahidə olunur.

İnnovasiyalar müəssisələrin fəaliyyətində sosial-iqtisadi xarakterli funksiyaları reallaşdırırlar. İnnovasiya iqtisadi kateqoriya kimi iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir. Bu funksiyalara təkrar istehsal və stimullasdırma funksiyaları aid edilir

İnnovasiyanın təkrar istehsal funksiyasına müvafiq olaraq, o geniş təkrar istehsal prosesinin stabilliyini qorumaq üçün mühüm maliyyələşdirmə mənbəyi rolunda çıxış edir. İnnovasiyaların tətbiqi və ya kənar müəssisələrə satışından formalaşan maliyyə resursları investorun, innovasiyanı tətbiq edən sahibkarın mənfəətinin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir.

Məhsulların çeşidinin demək olar ki, innovativ inkişaf əsasında baş verməsi gərək olan, daima təzələnməsi tələb olunduğu bir dövrdə müəssisələrin dayanıqlığının təmin olunması birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı system öz məhsulunun rəqabətqabliyyətliyini uzunmüddət saxlayır. Hətta qısamüddətli dövrdə rəqabətqabliyyətliyini, müvafiq olaraq dayanıqlığını itirsə belə system əvvəlki tarazlıq vəziyyətinə qayıdır.

Dayanıqlığın müxtəlif traktovkaları mövcuddur, lakin onların hamısı iki aspektə gətirilir: dayanıqlıq potensialının olması və bu potensialın effektiv istifadəsinin təmin edilməsi. Dayanıqlı vəziyyətin bərpasını təmin edə biləcək dayanıqlıq potensialı müasir innovativ meyilli istehsalın əsasında yaradılır. Buna görə də bir çox tədqiqatçılar dayanıqlıq potensialı ilə innovasiya potensialını eyni hesab edirlər. Lakin bu potensialın yaradılması üçün müəssisəyə əhəmiyyətli miqdarda maliyyə və digər resurslar lazımdır. Bu xərclər müəssisənin dayanıqlığını pozmaq üçün kifayətdir. Bundan əlavə innovasiyanın tətbiqi üçün müəyyən vaxt müddəti tələb olunur, lakin bu müddət ərzində dayanıqlıq pozula da bilər.

Buna görə innovativ inkişafın və dayanıqlığın təhlilində onun bütün xüsusiyyətləri və onların qarşılıqlı əlaqələrinin nəzərə alınması vacibdir.

Lakin hətta innovasiya potensialının olması ilə dəyişkən, qeyri-müəyyən mühitdə dayanıqlığın təmin edilməsi üçün müəssisənin bütün idarəetmə səviyyələrində bazar tələbini monitorinq etməyə, buraxılan məhsulun çeşidini vaxtında dəyişməyə imkan verən səmərəli menecment, müasir marketinq olmalıdır.

Bununla müəssisənin dayanıqlığı asılı olan bu və ya digər qərarların qəbulunda səhvlərə də yol verilə bilər. Bu səhvlərin səbəbi bir çox hallarda insan amili hesab edilir və bu həqiqətə uyğundur. Belə qərarların nəticəsi müəssisələrin fəaliyyəti və inkişafının pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Bütün bunlar sənaye müəssisələrinin dayanıqlı innovativ inkişaf problemlərinin tədqiqinin və praktiki təklif və tövsiyələrin hazırlanmasının aktual olması bəzəndə nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Müasir müəssisələrdə innovativ inkişaf və rəqabətli mühitdə müəssisələrin dayanıqlığının idarəedilməsi problemlərinin

öyrənilməsi və tədqiqi bir çox yerli və əcnəbi alimlərindən olan T.Ə.Quliyev, M.Atakişiyev, Q.Süleymanov, A.A.Majajixov, E.R.Misxojev, Y.M.Belyayaev, A.V.Baranov, K.S.Barmaşkov, V.Y.Vasenko, R.S.Kaplan, İ.Priqojin, V.A.Şvandar, V.Y.Qorfinkel və digərlərinin əsərlərində yer almışdır.

Lakin qeyd edilən tədqiqatçılar öz əsərlərində mühüm məsələləri tədqiq etməklə yanaşı bəzi problemləri nəzərdən kənar qoymuşlar. Əlbətdə ki, elmi məsələlərə hər bir dövrdə, müxtəlif yanaşmalar araya gəlir. Bu baxımdan da sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafına təsir edən amillərin müəyyən edilərək təsnifatlaşdırılması kimi mühüm məsələyə baxış tərəfimizdən aparılmışdır.

Tərəfimizdən işlənən tədqiqat işində öyrənilməsi və işlənilməsi nəzərdə tutulan problemin əhəmiyyəti, dərinliyi, bu gün üçün aktuallığı dissertasiyanın mövzunun seçilməsində, obyekt və predmetinin müəyyən edilməsində, məqsəd və vəzifələrinin təyin edilməsində əsas olmuşdur.

Tədqiqat obyektini. İnnovativ inkişafın zəruri olduğunu və yolla dayanıqlı innovativ inkişafa əhəmiyyət verən sənaye müəssisəsi tədqiqatın obyektini kimi təyin edilmişdir.

Tədqiqatın predmetini. Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin və innovativ inkişafının dayanıqlılığının idarə edilməsi mexanizmi araşdırmanın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Müəssisənin fəaliyyətinin dayanıqlılığının və innovativ inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi dissertasiya araşdırmasının məqsədi kimi təyin edilmişdir.

Təyin edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərə baxılması və həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- innovativ inkişaf şəraitində müəssisələrində dayanıqlılığının təmin edilməsi məsələlərinin təhlil edilməsi;
- qeyri-müəyyənlik şəraitində dayanıqlılığın idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi imkanlarının araşdırılması;
- sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inşafı və onun qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin araşdırılması;

- «Bakı Tikiş Evi» ASC-də əsas kapitalından istifadənin qiymətləndirilməsi və dayanıqlı innovativ inkişaf problemlərinin tədqiqi və həlli yollarının təklif edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazası. Sənaye müəssisələrinin innovativ inkişaf və dayanıqlığı sahəsində konseptual müddəalar və elmi metodoloji tövsiyələr kompleksi apardığımız tədqiqatın nəzəri əsasını və metodoloji bazası nəşkil edir.

Elmi yeniliyi:

- xarici mühit haqqında məlumatın qıtlığı və qeyri-müəyyənliyi şəraitində innovasiyanın tətbiqi əsasında sənaye müəssisələrinin dayanıqlığının idarəedilməsi mexanizminin araşdırılması;

- innovasiyanın tətbiqi əsasında müəssisənin dayanıqlığının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- ətraf mühitin qeyri-müəyyənliyi şəraitində müəssisələrin innovativ inkişafı və fəaliyyətinin dayanıqlığını təmin edən amillərin müəyyən edilməsi;

- sənaye müəssisələrinin dayanıqlı innovativ inkişaf problemlərinin müəyyən edilməsi və mümkün həlli yollarının təklif edilməsi.

Aparılan tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti dissertasiya işində müəyyən edilmiş təkliflər və tövsiyələr müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin idarəedilməsinin praktiki məsələlərinin həlli üçün elmi-metoloji əsas olmasından ibarətdir. İşin nəticələri müəssisənin innovativ inkişafı sahəsində planlaşdırma və idarəetmə məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Elmi tədqiqat xarakterli olmaqla dissertasiya işinin həcmi 83 səhifə təşkil etməklə girişdən, 3 fəsildən, əldə edilən nəticələrdən, həmçinin mövzu ilə əlaqədar sualların öyrənilməsi üçün istifadə olunan elmi mənbələrin siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. İNNOVASIYA POTENSİALININ ARTIRILMASI ƏSASINDA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAYANIQLI İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ ZƏMİNLƏRİ

1.1. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafı, bazar mühitinin ona təsiri və dövlət tənzimlənməsi

İqtisadiyyatın innovativ inkişafı bütövlükdə dövlətin və sahə nazirliklərinin, idarəetmə qurumlarının, o cümlədən müəssisələrin əsas iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətidir və olmalıdır. Hökumətin qəbul etdiyi bir çox proqramlarda ölkə iqtisadiyyatının innovativ iqtisadi inkişaf yolunun seçilməsi və bu istiqamətdə ciddi tədbirlərin hazırlanması və tətbiq edilməsinin zəruriliyi qeyd edilir. Cahan çapında baş verən texniki-iqtisadi sıçrayışların və ya əksinə müşahidə olunan böhranlı vəziyyətlər, müflisləşmələrin olduğu bir şəraitdə müasir qlobal iqtisadi sistemdə dünya və milli iqtisadiyyat miqyasında artıq inovativ inkişaf yolunun alternativini yoxdur.

İnnovativ inkişaf yoluna keçid ölkəmiz üçün artıq on illiklərdir ki, zərurətə çevrilmişdir. (Qeyd: Müstəqilliyin ilk illərində müharibə şəraiti, əvvəllər mövcud olan maddi-texniki təminat və satış üzrə əlaqələrin kəsilməsi, maliyyə resurslarının qıtlığı bu istiqamətdə hər hansı bir cürətli addımın atılmasına mane olurdu. Lakin "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbulu, Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə plana uyğun olaraq əvvəlcədən hazırlanmış, dövlətimizin maraqlarına birbaşa xidmət edən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın on bir iri şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsində "Azəri" və "Çıraq" neft yataqlarının və "Günəşli" 1994-cü il sentyabrın 20-də yatağının müəyyən dərinliklərdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatı üzrə pay bölgüsünü tənzimləyən müvafiq Sazişin 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanması və xarici sərmayədarların investisiya yatırımlarına görə məsuliyyətin dövlət tərəfindən öz üzərinə götürülməsi ilə Respublika iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə xarici

kapital yatırımı ildən-ilə artmağa başladı ki, bu da tədricən innovativ fəaliyyətin aktivləşdirilməsinə şərait yaratdı).

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə, ölkə açıq iqtisadiyyatı dəstəklədiyi bir dövrdə daxili bazar xarici mallar hesabına təmin olunması və yerli malların tamamilə sıxışdırılıb aradan çıxarılması ilə rəqabət problemi iqtisadiyyatımız üçün ən kəskin məsələyə çevrildi. Nəzərə alsaq ki, müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində rəqabət üstünlüyü yalnız innovasiya meyilli müəssisələr tərəfindən qazanılır.

«İnnovasiya» latınca olan «innovato» sözündən götürülüb, hərfi mənası «yenilənmə» və «yaxşılaşma»ya uyğun gəlir. Lakin bir termin kimi elmi tədqiqatlarda on doqquzuncu əsrlərdə məişətə daxil olub. Onu da qeyd edək ki, innovasiya iqtisadi baxımdan da dəyərləndirilərək «iqtisadi innovasiya» anlayışı kimi keçən əsrin əvvəllərində eyni zamanda Avstriya və ABŞ iqtisadçısı hesab edilən Yozef Şumpeterin «The Theory of Economic Development» əsəri vasitəsi ilə geniş ictimaiyyətə qəbul edildi.

Digər iqtisadi anlayışlar kimi innovasiyaya müxtəlif təriflər verilir. İnnovasiya dedikdə mövcud vəziyyətdən fərqli olaraq daha yüksək səmərəliliyi təmin edən yeniliyin işlənilməsi və tətbiqi, intellektual fəaliyyətlərin, kəşf və ixtiraların tətbiqinin yekun nəticəsi başa düşülür.

Yozef Şumpeter innovasiya fəaliyyətinin mövcud məhsullarda istehlak xassələrinin dəyişdirilməsi, yeni məhsul növlərinin hazırlanması və tətbiqi, yeni istehsal proseslərinin təşkili və tətbiqi, müəssisənin məhsulları üçün yeni bazarların mənimsənilməsi, xammal və materiallarla təminatda yeni forma və mənbələrinin müəyyən edilməsi, müəssisə fəaliyyətinin təşkilində dəyişikliklərin tətbiqi kimi izahını vermişdir.

İnnovasiya nədir sualının ən sadə dildə cavabı - fərqli, dəyişik, yeni fikirlər inkişaf etdirmək və bunları tətbiq etməkdir. Bu fikirlər daha əvvəl həll olunmamış problemləri çözmək və ya daha əvvəl qarşılanmayan ehtiyacları cavab vermək məqsədilə inkişaf etdirilə bilər. Ya da ki, innovasiya onsuz da var olan bir çox məhsul və xidməti daha gözəl, daha rahat, daha çox insanın işinə yarayacaq hala gətirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu fikirlərin reallaşması və ortaya məhsul,

xidmət və ya iş görmə metodlarının çıxarılması ilə, daha sonra isə məhsul və xidmətlərin satılmağa və ya iş görmə üsullarının tətbiq olunmağa başlanması ilə innovasiya edilmiş olur.

"İnnovasiya" bir anlayış, bir proses və ya nəticə olaraq müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatında potensial ETT-nin yeni məhsul və texnologiyalarda öz təzahür etməsi kimi ifadə edilir.

İnnovasiya prosesi elmin iqtisadi və sosial faydaya çevrilməsi kimi müəyyən olunur və bu səbəbdən də texniki, iqtisadi və ictimai proseslərin meydana gətirdiyi bir bütündür. İnnovasiya fərdlərdə və cəmiyyətdə dəyişilməyə olan istək, yeniliyə açıq olma, meyillilik və sahibkarlıq ruhu ilə qaynaşan bir mədəniyyət tələb edir¹.

Tədqiqatlar göstərir ki, innovasiya və innovasiya fəaliyyətinə anlayışına yanaşmadan asılı olaraq çox sayda tərif vermək olar. Məsələn, iqtisad elmələri doktoru Arzu Hüseynovanın təbirincə desək - innovasiya elmi-intellektual fəaliyyətin bu və ya digər yeni obyekt şəklində, yaxud əvvəlki sələflərindən bütövlükdə fərqli obyekt kimi son məhsul hesab edilir.

Yerli və xarici ölkə iqtisadçı alimlərinin də "innovasiya" anlayışı barədə dedikləri fikirləri aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

Tanınmış iqtisadçı T.Ə.Quliyevə görə innovasiya yenilik olmaqla yeni fikrin, yeni ideyaların məhsuludur².

Professor Alıcan Abbasov öz elmi əsərlərində qeyd edir ki, "innovasiya" yenilik olmaqla bir qayda olaraq müəssisənin, onun ayrı-ayrı struktur bölmələrində müvafiq dəyişikliklərin edilməsi yolu müvafiq, arzuolunan sərəmənin ələd edilməsi məqsədilə layihələndirilmiş, işlənmiş, tətbiq edilmiş və sənaye mənimsənilmiş yeniliklərin tətbiqindən alınan nəticədir³.

İqtisadçı Müşfiq C. Atakişiyev, Qəzənfər S. Süleymanov "İnnovasiya menecmneti" adlı dərs vəsaitində innovasiyaya müasir iqtisadi sistemin, bazar münasibətləri şəraitində, rəqabətin dərinləşdiyi bir zamanda elm və texnika

¹İnnovasiya nədir http://cbc.az/az/az/i_story/nnovasyandr

² T.Ə.Quliyev «Menecmentin (idarəetmənin) əsasları», Bakı-2001 -2005

³ Ziyad Səmədzadə, «Çin Qlobal Dünya İqtisadiyyatında», Bakı-2009

sahəsində əldə olunan uğurlar, edilən yeniliklər müştərilərin tələbatlarına uyğun yeni istehlak xüsusiyyətli məhsulları təqdim edilməsidir⁴.

Rus iqtisadçıları N.F.Efimova, Q.A.Maxovikov və T.Q.Evdokimov qeyd edirlər ki, innovasiya prosesi dedikdə elm sahəsində alınan biliyin yenilik, başqa sözlə “innovasiya” xarakteri alması başa düşülür. Onların təbrincə desək innovasiya prosesi altında yeni ideyaların məhsula, yeni innovativ texnologiyaya, həmçinin xidmətlərə transformasiya prosesi başa düşmək olar⁵.

V.Q.Medinski isə hesab edir ki, innovasiya elmi araşdırmalar, işləmələr nəticəsində əldə edilən kəşflərin sənaye istehsalına tətbiq edilməsi və nəticə etibarilə də sələfindən istehlak xüsusiyyətləri, keyfiyyət parametrləri baxımdan daha yaxşı məhsul və xidmətlərin istehsalına nail olmaqdır⁶.

Ədəbiyyatlarda verilən materialların araşdırılmasına əsaslanaraq söyləmək olar ki, “innovasiya” tək istehsal və xidmət sferasında sadəcə tətbiqi deyil, o əsas etibarilə onun mənfəətliliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə xarakterizə olunur və əvvəlki vəziyyətindən keyfiyyətə fərqlənir.

Ümumiyyətlə, innovasiya anlayışının dərk edilməsinə yanaşmaların çoxluğu və müxtəlif anlamda qəbulu və izahı innovasiya özünəməxsus məzmunu. malik dəyişikliklərdən ibarət olmaqla, innovasiya fəaliyyətinin və innovasiyanın idarə edilməsinin əsas funksiyalarından biri dəyişiklikləri optimal şəkildə idarə etməkdir⁷.

Azərbaycanın tanınmış iqtisadçısı olan prof. T.Ə.Quliyev “Menecmentin əsasları” dərslində həmin dəyişikliklərin baş verdiyi sahələrin təsnifatını vermişdir⁸.

Hər bir yeni amilin dərindən öyrənilməsi və istifadəsinin nə qədər əhəmiyyətli və perspektivli olmasını müəyyən etmək üçün təhlillər aparmaq lazımdır. Təhlil zamanı əsas ən mühüm addımlardan biri innovasiyanın təsnifatlaşdırılmasıdır. V.Q.Medisinski öz əsərlərində innovasiyanın təsnifatının nümunəvi formasını qeyd

⁴ M. Atakişiyev, Q. Süleymanov «Innovasiya menecmenti», Bakı-2004.

⁵ Т.Г.Евдокимова, Г.А.Маховикова, Н.Ф.Ефимова: «Инновационный менеджмент», Санкт-Петербург – 2005

⁶ Медынский В.Г. Инновационный менеджмент: учебник. М.: ИНФРА-М, 2002.

⁷ Швандар В.А., Горфинкель В.Я. (ред.) «Инновационный менеджмент», «Проспект», 2013 г.

⁸ Т.Ə.Quliyev «Menecmentin (idarəetmənin) əsasları», Bakı-2001 -2005

etmişdir. O təsnifata görə inovasiyanı aşağıdakı əlamətlər üzrə xarakterizə etmək olar:

- tam fərqlilik dərəcəsinə görə - yenilik, innovasiya imkanları, qəbul olunan texniki xarakterli qərarların originallığı və digərləri. Bu baxımdan innovasiyanın radikal və yaxud da baza və ya ordinar, yəni ixtira, yeni texniki xarakterli qərar kimi növləri fərqləndirilir.

- tətbiqi edilməsi xarakterinə görə daha mükəmməl məhsul və xidmət növlərinin istehsalı və tətbiqinə, yeni texnika və texnologiyanın hazırlanmasına, müasir tələblərə cavab verən mütərəqqi quruluşların formalaşdırılması və tətbiqinə yönəldilən innovasiyalar fərqləndirilir.

- mənbəyinə, yəni elmin inkişafı ilə texniki tərəqqiyə nail olmaq, həmçinin istehsalın istehlakçıların bazarın (daxili və xarici) tələblərinə məvafiq olaraq yaranan innovasiyalar.

- müştəri və maliyyə yatırımcı (investisiya) nöqtəyi nəzərdən, mahiyyəti baxımdan geniş təkrar istehsalda daha əhəmiyyətli olan innovasiyalar.

- kompleks xarakterinə görə mürəkkəb və sadə innovasiyalar və s.

İnnovasiya fəaliyyəti deyərkən isə əsasən istehsal-kommersiya, menecment və sosial yönümlü proseslərin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılan və nəticəliliyi ilə seçilən araşdırmaların nəticələrinin işlənməsi və istifadəsi nəzərdə tutulur.

İnnovasiyalar tətbiq olma xarakterindən asılı olaraq fərqləndirilir:

- yeni məhsul və xidmət növlərinin işlənməsi, mənimsənilməsi və tətbiqinə yönələn innovasiyalar;

- yeni daha məhsuldar, qənaətçil, rahat texnikaya və texnoloji proseslərə, istehsalın təşkilində yeni yanaşmaların tətbiqinə əsaslanan innovasiyalar;

- yeni bazarların mənimsənilməsi və bazara giriş üsullarının təkmilləşdirilməsi;

- müəssisədaxili yeni sosialyönümlü strukturların formalaşdırılması və istifadəsi və s.

Qeyd edək ki, innovasiya prosesi iqtisadiyyatın bütün sahələrini - istehsal və xidmət sahələrini əhatə edə bilər.

İnnovasiyaları edə biləcək yeniliyin səviyyəsinə görə də fərqləndirirlər:

- baza və ya radikal innovasiyalar – bu qəbildən olan innovasiyalar yeni növ materialların, avadanlıqların istifadəsi ilə fərqlənir. Burada prinsipcə tamamilə və ya qismən yeni texnikanın və texnologiyanın yaranması da əsas şərtlərdən biridir;

- yaxşılaşdırma və təkmilləşdirmə istiqamətli innovasiyalar- bu zaman əsas məsələ müasir yeni texnikanın yaradılması, texnoloji prosesin təşkili, mövcud avadanlıqların modernləşdirilməsi, müəssisə tərəfindən istehsal olunan məhsulların istehlak xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, xidmətlərin çeşidinin və keyfiyyət parametrlərinin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur.

- işlənməsi və tətbiqinə müəyyən vəsaitin və vaxtın sərf edilməsinə rəğmən gözlənilən effektin alınmaması ilə nəticələnən yenilikər– yalnız inovasiyalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ədəbiyyatlarda da vurğulandığı kimi yeniliklərlə, innovasiyalarla əlaqəli sərf edilən vəsaitlər, yatırılan investisiyalar yüksək risk dərəcəsinə malik olurlar. ABŞ alimi Tvissinə görə innovasiya yönümlü layihələrin təqribən 10%-i uğurla nəticələnə bilər. Lakin innovasiya uğurlu olduğu halda isə investisiya yatırımından alınan nəticə sərf edilən vəsaitin ümumi məbləğindən dəfələrlə çox ola bilər. Məhz buna görə də sahibkarlar, investorlar və dövlət tərəfindən bu risklər edilir.

İnnovasiya başqa sözlə yenilik innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsi olmaqla yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul növü qismində ortaya qoyulan və bazarda reallaşdırılan, həmçinin yeni maşın və avadanlıq, texniki vasitələr, təkmilləşdirilmiş texnoloji prosesləri kimi tətbiq olunan ümumi şəkildə desək məhsuldur. Bütün bunların edilməsi və müsbət nəticənin əldə edilməsi üçün hər bir müəssisənin innovasiya potensialı olmalı və düzgün dəyərləndirilməlidir.

Dövlətin, regionun, ayrı-ayrı sahə müəssisələrin İnnovasiya potensialı müxtəlif ola bilər. İnnovasiya potensialı dedikdə biz innovasiya fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün zəruri olan maddi, maliyyə, intellektual, elmi-texniki və digər resurslar da daxil olmaqla müxtəlif resurs növlərinin məcmusunu başa düşürük.

İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəliliyi isə bu növ fəaliyyəti reallaşdıran hər bir təsərrüfat subyektinin innovativ aktivləyə malik olması səviyyəsindən asılıdır.

“İnnovativ aktivlik” də bi kateqoriya kimi qəbul olunur. Bu kateqoriyanın köməkliyi ilə innovasiya fəaliyyətinin xarakteri qiynətləndirilir, dəyərləndirilir. Müəssisənin fəaliyyətinin aktivliyi onun qeyd edilən innovasiya potensialının məzmunu və alınan nəticə arasındakı əlaqə ilə xarakterizə oluna bilər.

Müair iqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiya aktivliyi bir kateqoriya olaraq əsasən onu strateji və taktiki planda müəyyən edən iki qrup göstəricilərlə müəyyən edilir. Strateji plan göstəricilərinə aid edilir:

- rəqabətin innovativ strategiyasının keyfiyyəti;
- innovasiya potensialının mobilləşdirmə səviyyəsi;
- cəlb edilən kapital qoyuluşunun, investisiya yatırımının səviyyəsi;
- innovativ dəyişikliklərdə istifadə olunan metod, “mədəniyyət”in səviyyəsi;
- realizə edilən aktivlik səviyyəsinin əsalılığı.

Taktiki plan göstəriciləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- strateji rəqabət vəziyyətinin xarakterinə müəssisənin reaksiyanın uyğunluğu;
- innovasiya dəyişikliklərinin aparılma sürəti.

Bu göstəricilərdən hər biri bir sıra parametrlər vasitəsilə açıqlanır. Lakin bütün bu göstəricilər üçün müəyyən qeyri-müəyyənlik xarakterikdir və tədqiqatın həll edəcəyi məsələdən asılı olaraq onların traktovkası da birmənalı deyil.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına nail olmaq, rəqabətqabliyyətli dövlətə çevrilmək üçün istehsal və xidmət sahələrində innovativ inkişafa nail olunması zərurətdir. Bu baxımdan da dövlətin bu sahədə siyasəti birmənalı olmalı, “İnnovasiya və innovasiya fəaliyyəti haqqında” Qanun layihəsinin AMEA tərəfindən artıq bir neçə il öncə hazırlanmasına baxmayaraq o hələ də qəbul olunmayıbdır.

Təbii ki, innovasiya qanunvericiliyinin olmaması müvafiq struktur bölmələrinə sahibkarlara bir çox məsələlərdə maneçilik yaradır. Məhz bu baxımdan heç olmasa bu sahədə hüquqi bazanın formalaşdırılması, fəaliyyətin təşkili və reallaşdırılması üzrə metodikanı işləmək lazımdır ki, innovativ addımlar qanun və normalara uyğun olsun. Təbii ki, innovativ inkişafa nail olmaq üçün dövlət, elm, təhsil, və

sahibkarlıq birliyinin olması, düzgün və hər tərəfin marağı nəzərə alınmaqla innovasiya siyasətinin yürüdülməsi zəruridir.

Ölkəmizdə neft sektorunun inkişaf səviyyəsi artıq digər sahələrin də maraq dairəsinə salınmasını tələb edir. Qeyri-neft sahələrinin inkişafı isə real mövcud vəziyyətdən çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, yalnız sahə istehsallarına müasir tələblərə cavab verən texnika və texnologiyanın tətbiqini, mövcud ryararlı əsas kapitalın isə təkmilləşdirilməsi, məhsullarda keyfiyyət dəyişiklikləri etmək və yeni sahə məhsullarının istehsalına başlaması, mövcud bazarın qorunması və yenilərinin mənimsənilməsi ilə mümkündür.

Innovasiya prosesinin baş tutması üçün müxtəlif resursların istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməsinə ehtiyac vardır. Bu resurslar əsasən yeni layihələndirilən və ya mövcud təkmilləşdirilən məhsul növlərinin istehsalının mənimsənilməsi, istehsala tətbiqi və kütləvi istehsalının təmin edilməsi ilə əlaqədar edilən mərsəflərdən ibarətdir. Baxmayaraq ki, ölkəmizdə bu resurslar innovativ fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərinə yönəldilir, lakin proqnozlaşdırılan və alınan nəticələr arasında böyük uyğunsuzluqlar müşahidə olunur. Düzdür əvvəldə qeyd etdik ki, planlaşdırılan və reallaşdırılan innovasiyanın bir qayda olaraq təqribən 10%-i uğurla yekunlaşır. Bu qanunauyğunluq nəzərə alınaraq ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələ müəssisələrində bu kimi çoxsaylı innovativ tədbirlərin görülməsi ilə 100-də 10 faiz təşkil etməklə yüksək nəticə kimi dəyərləndirilə bilər. Daha dəqiq əgər 100 innovativ tədbir reallaşdırılırdısa, indi 1000 analoji tədbir həyata keçirilməklə biz artıq 100 müsbət nəticəli yenilikçi tədbiri uğurla yekunlaşdırmaqla ölkə iqtisadiyyatı üçün müəyyən effekt təmin etmiş olarıq.

Nəticə: innovasiyalar müəssisələrin fəaliyyətində sosial-iqtisadi xarakterli funksiyaları reallaşdırırlar. Innovasiya iqtisadi kateqoriya kimi iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir. Bu funksiyalara təkrar istehsal və stimullandırma funksiyaları aid edilir⁹.

⁹ Гончаренко Л.П. Инновационная политика: Учебник/М.: КНОРУС, 2009.

İnnovasiyanın təkrar istehsal funksiyasına müvafiq olaraq, o geniş təkrar istehsalın prosesinin stabilliyini qorumaq üçün mühüm maliyyələşdirmə mənbəyi rolunda çıxış edir. İnnovasiyaların tətbiqi və ya kənar müəssisələrə satışından formalaşan maliyyə resursları investora, innovasiyanı tətbiq edən sahibkarın mənfəətinin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir.

İqtisadiyyatın hər bir sektorunda, xüsusilə də prioritet sahə müəssisələrində innovativ tədbirlərin sayını və keyfiyyətini artırmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, reallaşdırılan tədbirlər hələ ki, hiss ediləcək dərəcədə effekt verməmişdir.

Artıq Respublikamızda innovasiyayönümlü çoxsaylı müəssisələr yaradılmışdır. Bunlardan məsələn, qeyd etmək olar Sumqayıt texnologiyalar parkı (STP). Ölkəmizdə İlk texnologiya parkı olan STP 2009-cu ilin dekabr ayının 22-də ölkə Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə istifadəyə verilmişdir. Bu müəssisənin və ya müəssisələr birliyinin (STP-nin) yaradılmasında əsas məqsəd ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığı dərəcəsini azaltmaq, iqtisadiyyatı diversifikasiya etməkdir.

Yaradılmış müəssisələrin fəaliyyətinin gözlənilən nəticəni verməməsi bir çox səbəblərlə izah oluna bilər ki, bunlar arasında dövlətin dolayı yolla tənzimləyici müdaxiləsinin olmamasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn, STP nəzdində fəaliyyət göstərən ağırmaşınqayırma müəssisəsi xammalı Ukraynadan, Rusiyadan və Kazaxstandan alır. Baxmayaraq ki, Respublikamızda metallurgiya sənayesi prioritet sahələrdən biri elan edilməklə, inkişaf etdirilir. Əgər xaricdən gətirilən xammalın maya dəyəri daxilə daxil edilən sahə məhsulundan ucuz başa gəlsə o zaman metallurgiyanın, hasilat bölməsinin ölkədə inkişafına ehtiyac yoxdur və ya əksinə əgər bizdə yerli xammal ucuz başa gəlsə bə nəyə görə belə iri müəssisələr xaricdən mədaxil edirlər.

Təbii ki, xaricdən gələn xammalın maya dəyəri yüksək olur, istehsal olunan məhsulun da maya dəyəri yüksək olduğundan daxilə daxil və xaricdə istehsal olunan məhsullara tələbatın səviyyəsi çox aşağı olur. Bu kimi həssas məsələlərə dövlətin tənzimləyici, stimullaşdırıcı müdaxiləsinə ehtiyac vardır.

Eyni zamanda yeni yaradılan müəssisələr innovativ məhsulların istehsalın üstünlük verməli, yüksək innovativ aktivlik göstərməlidirlər

Eyni zamanda mövcud və yeni müəssisələrin müasir innovativ texnoloji üsullardan texnika və texnologiyadan səmərəli istifadə edə bilmələri üçün kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanmasına ciddi ehtiyac vardır. İxtisaslı, müasir tələblərə cavab verən kadrların istehsala cəlb edilməsi üçün isə stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsinə, əmək haqlarının səviyyəsinin yüksəldilməsinə ehtiyac vardır. Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə və magistrələrə bilavasitə istehsal müəssisələrində, iş yerlərində istehsalat təcrübəsini, laboratoriya dərslərini keçməyə şərait yaradılmalıdır. Belə ki, nəzəri hissəni ali təhsil ocağı verirsə, praktikanı da bilavasitə istehsal müəssisələrində qazanaraq nəzəriyyə və praktikanın birləşməsi ilə savadlı mütəxəssis yetişdirmək olar. Bu kimi məsələlərin həlli müəyyən çətinliklərlə rastlaşır. Məsələn, tələbənin laboratoriya dərslərinin bilavasitə müəssisələrdə keçirilməsi mümkün deyil, bu problemin həlli üçün isə ali təhsil müəssisələrində güclü potensiala malik laboratoriyaların təşkil edilməsi zərurəti yaranır. İnnovasiya inkişafı üzrə mütəxəssislər konkret texniki sahə üzrə yaxşı hazırlığa malik olmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə ixtisas səviyyəsinin artırılması kurslarında iştirak və ya ikinci ali təhsil, magistratura və digər bu kimi formalarda innovativ inkişaf üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün imkanlar yaradılır. Bəli dünya iqtisadiyyatında gedən sürətli qlobal dəyişikliklər, tərəqqi fonunda innovativ inkişaf yoluna alternativ yoxdur.

Belə bir şəraitdə dövlət, sahə və müəssisə səviyyəsində “Günəş altında” üzünə yer tuta bilmək və onu qoruyub saxlamaq üçün və hətta bu sahəni genişləndirmək üçün iqtisadiyyatın innovativ inkişafı sahəsində tədqiqatların aparılmasına, yeniliklərin işlənilməsinə, mənimsənilməsinə və tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəticə ehtibarı ilə alınan effektiv yekun güclü rəqabət mühitində dövlətin, sahənin və müəssisənin iqtisadi inkişaf etməsinə, mövqeyini qoruyub saxlamasına bilavasitə təsir edəcəkdir.

Digər bir mühüm məsələ dinamik inkişafa malik olmaq üçün dayanıqlı inkişaf tempinin qorunub saxlanmasıdır. Azərbaycan Respublikasında bu sahədə müəyyən işlər görülməkdədir. Nəzərə alsaq ki, dayanıqlı inkişafın qorunub saxlanması üçün innovasiya aktivliyi olmalıdır. İnnovasiya aktivliyi innovasiya proseslərinin aparılması sürətinin müəyyənedici parametridir. Bu sürətdən yalnız rəqabətli bazara yeni məhsulların əsas rəqibnlərdən tez çıxarılması asılı deyil, həmçinin müəssisənin yeni şəraitə, vəziyyətə adaptasiya və gözlənilən iqtisadi effektin alınması dövrünün qısaltılması asılıdır¹⁰.

Hər bir mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem dəyişilməz qala bilməz. Kiçik və tez-tez baş verən xarici və daxili dəyişikliklər, hansı ki, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən özünəməxsus dəyişiklik kimi baxılır, tədricən bütün sistemin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Məhz sistemin özünü inkişaf prosesi bundan ibarətdir, hansı ki, əhəmiyyətli dərəcədə sinergetika prinsipinə uyğun həyata keçirilir. Bu iqtisadi tədqiqatlarda sistem-sinergetika yanaşmasının inkişafına imkan verdi¹¹.

Xarici və yerli iqtisadçı alimlərin innovativ inkişaf məsləhətinə həsr edilmiş əsərlərinin öyrənilməsi imkan verir ki, innovasiya və innovativ inkişaf, dayanıqlı inkişaf olduqca mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır və müxtəlif aspektlərdə araşdırılır.

Lakin mövzumuza uyğun olaraq əsas məsələ innovasiyanın sənaye müəssisələrinin dayanıqlı fəaliyyətinə və inkişafına təsiri nöqtəyi nəzərdən tədqiq edilməsidir.

Məlumdur ki, müxtəlif növ innovasiyalar müəssisələrə müxtəlif dərəcədə təsir edə bilər. İnnovasiyaların çox növlü olması da tədqiqatlarda müəyyən çətinliklər yaradır. “Oslo təlimatı: innovasiya üzrə məlumatların toplanılması və təhlili üzrə tövsiyyə” adlı ədəbiyyatda innovasiyanın bir nöçə növü fərqləndirilir¹²:

- məhsul;

- proses;

¹⁰ Трифилова А.А. Оценка эффективности инновационного развития предприятия. - М.: Финансы и статистика, 2005.

¹¹ Николис Т., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах. От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации. – М.: Мир, 1979

¹² Руководство Осло: рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям. М.: ОЭСР-ЦИСН, 2006

- marketinq;
- təşkilati.

Məhsul innovasiyası yeni məhsul və ya xidmət növünün mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda bu növ innovasiya mövcud məhsul və xidmətlərdə yaxşılığa doğru əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklərin edilməsini də nəzərdə tutur.

Proses innovasiya məhsulun yeni istehsal texnologiyasını və ya xidmətlərin istehlakçılara təqdim edilməsini nəzərdə tutur

Marketinq innovasiyası yeni effektiv marketinq metodunun tətbiqini özündə təcəssüm etdirir.

Təşkilati innovasiya işə sənaye müəssisələrinin və ya digər təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsinin yeni təşkilati formasının tətbiqini nəzərdə tutur.

Innovasiyanın artıq qeyd edilən fərqliləri və növlərə bölünməsi əsasdır və tədqiqatçılar tərəfindən də etiraf edilir.

Lakin innovasiyanın bir sıra digər təsnifat meyarları üzrə başqa təsnifatları da vardır. Digər yanaşmaya əsasən innovasiyanın hesab edilir ki, dolğun və bir sıra təsnifatlaşdırma meyar və əlamətlər nəzərə alınmala hazırlanmış təsnifatı aşağıdakı kimidir:

- innovasiyanın yayılması baxımından tək və diffuziyalı ola bilər;
- istehsal tsiklindəki yeri əlamətinə görə innovasiya xammal, təmin edici və məhsul kimi fərqləndirilir;
- innovasiyanın varisliyi baxımdan əvəleyici, ləğvedici, artan, açan, retrogiriş kimi növlər vardır;
- əhatə dairəsinə görə innovasiya lokal, sistemli və strateji olur;
- innovasiya potensialı və yenilik dərəcəsinə görə radikal, kombinəedici, təkmilləşdirici və s ola bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiya yalnız məhsul istehsalı və xidmət sferasında deyil, həmçinin sosial sferada da yarana və tələb oluna bilər.

Müxtəlif növ innovasiyaların sənaye müəssisələrinin dayanıqlı fəaliyyət və inkişafına da təsiri müxtəlifdir. Ayrı-ayrı innovasiyalar dayanıqlığa müsbət təsir göstərir və digərlərinin təsiri isə müxtəlif istiqamətlərdə reallaşdırıla bilər. Bu o

deməkdir ki, müsbət təsir innovasiyanın tətbiqində idarəetmə qərarlarının düzgün qəbulunda və icrasında mümkündür. Məsələn, “məhsul innovasiya” məhsulun bazarda uğurlu reallaşdırıldığı halda dayanıqlılığa zəmin yaradacaqdır.

Bəzi mütəxəssislər innovasiya və davamlılıq arasında ziddiyət olduğunu qeyd edirlər. Lakin müxtəlif elmi mənbələrdən alınan məlumata görə xarici innovativ müəssisələrinin inkişaf təcrübəsi əsasında söyləmək olar ki, belə ziddiyyət yoxdur. Lakin innovasiyanın tətbiqi də müəyyən dərəcədə mərhələli çəkildə aparılmalıdır.

1.2. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafını müəyyən edən daxili amillərin tədqiqi

Müasir iqtisadi şərait istehlakçıların tələblərinin sürətli tempə dəyişməsi, rəqabətəin güclənməsi, tələbin mövsümlüyü və xarici mühitin digər amillərinin yüksək dinamikliyi ilə müəyyən edilir.

Qeyd edilən təsir elementləri müəssisələrin fəaliyyətinin dayanıqlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar idarəetmə qərarlarının qəbulu texnologiyasını mürəkkəbləşirir.

V.İ.Zaxarçenkaya görə müəssisənin iqtisadi dayanıqlığı dedikdə təşkilati, innovativ, loqistik, istehsal, maliyyə-kredit fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirləri, maddi bazanın elmi-texniki səviyyəsi, resurs təminatının bütün spektrlərinin stabilliyi, kadr və intellektual inkişaf, innovasiya menecmentinin olması nəzərə alınmaqla onların kompleks xüsusiyyətləri başa düşülür¹³.

Bununla bərabər dayanıqlıq istehsal siteminin özünün əsas funksional parametrlərini saxlamaq və yenilərini isə bərpa etmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisələri istehsal sistemi olmaqla dinamikdir

¹³ Захарченко В.И. Экономическая устойчивость предприятия в переходной экономике. // Машиностроитель, 2002. - № 1, -С. 9-11

və buna görə də müəyyən ölçülər üzrə onun kritik həddini keçən ekzo- və endoqen amillərin dəyişməsində dayanıqlığın itirilməsi baş verir. Əks halda bu amillərin dəyişməsi yol verilən sərhəddə yerləşərsə sistem dayanıqlı vəziyyətdə çalışacaqdır.

Bundan əlavə istehsal sisteminin dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün onun strukturunun dayanıqlığını, həmçinin onun bütün elementlərinin dayanıqlığını dəstəkləmək lazımdır¹⁴.

Müəssisələrin fəaliyyətinin dayanıqlığının pozulmasının əsas səbəblərindən biri xarici mühitin qeyri-müəyyənliyidir. Qeyd edilən qeyri-müəyyənliklə əlaqədar xarici mühitin amili keyfiyyətində aşağıdakılar çıxış edir¹⁵:

- iqtisadi-siyasi;
- sosial-siyasi;
- ssuda kapitalı bazarı;
- satış bazarı;
- müəssisə-rəqiblər;
- xammal və materialların alış bazarı;
- dəstəkləyici sahələrin vəziyyəti;
- əmək bazarı;
- elmi-texniki tərəqqi;
- yeni texnologiya bazarı;
- ekoloji tələblər;
- digər amillər..

Analoji amillər A.A.Majajixov və E.R.Misxojevin “Sənaye müəssisələrinin iqtisadi dayanıqlığının diaqnostikasının dinamik normativ modelini” adlı birgə elmi məqalələrində baxılmışdır¹⁶. Məqalədə onların müəssisənin xarici və daxili mühiti

¹⁴ Рукин Б.П. Управление экономически устойчивым развитием организаций и корпоративных объединений: теория, методология, практика: Автореф. дисс. д-ра экон. наук. – Воронеж, 2007.

¹⁵ Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой/под ред. А.П.Градова, Б.И.Кузина. СПб.: Специальная литература, 1996

¹⁶ А.А.Мажажихов və Э.Р.Мисхожев Динамические нормативные модели диагностики экономической устойчивости промышленного предприятия. Научно-аналитический журнал «Вестник Санкт-Петербургского университета ГПС МЧС России», 2012

üçün modeli verilmişdir. Sistemin zəmnən dinamikası onun tarazlıq vəziyyətindən nataraz vəziyyətə keçməsi xarakterizə olunur, onun məkanca dinamikası struktur dayanıqlığının pozulması ilə realizə olunur. Bu zaman mürəkkəb dinamik sistemin tarazlığı və dayanıqlığı sistem texniki və sinerjetik nöqtəyi nəzərdən qarşılıqlı əlaqəlidir. Məsələn, sistem qeyri-taraz vəziyyətdə olmasına baxmayaraq müəyyən struktur dayanıqlığına malik ola bilər.

Lakin, fəaliyyət prosesində tarazlıq vəziyyətində olan müəssisə müntəzəm olaraq bu keyfiyyəti itirir və yeni vəziyyəti, “böhran” adlandırılan xarakterik halı “yaşamağa” məcbur olur. Sonra müəssisə böhran vəziyyəti adlayaraq yeni bir taraz, lakin yeni bir vəziyyətə, daha yüksək və ya zəif inkişaf səviyyəsinə keçir.

Nəticədə “dayanıqlılıq” və “taraz” anlayışları sistemdə baş verən dəyişiklik prosesinin təşkili dinamikasının müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirir, digər tərəfdən isə - bu anlayışlar arasında reallıqla özünü göstərən qarşılıqlı əlaqə vardır.

Buna görə müəssisə fəaliyyətinin dayanıqlığının tədqiqinin nəticəliliyi səviyyəsini yeksəltmək məqsədilə onun bir neçə qarşılıqlı əlaqəli istiqamətdə aparılması zəruri hesab edilir. Bu istiqamətlər təcrübədə əsasən aşağıdakıları aid edirlər:

- istehsal-texnoloji;
- loqistik;
- idarəetmə;
- maliyyə və transaksiya.

Sənaye müəssisəsinin dayanıqlı inkişafı zamanı son nəticədə həm davamlı istehsal, həmçinin istehsal olunan məhsul növbəti davamlı istehsalın təmin edilməsi üçün kifayət edəcək qiymətlə davamlı satış təmin edilir.

İstehsal sisteminin dayanıqlığı həmçinin bir sıra ayrı-ayrı amillərin dayanıqlığa müxtəlif şəkildə təsiri ilə müəyyən edilir. Bu amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- müəssisənin daxili və xarici maliyyə dayanıqlığı;
- müəssisənin avadanlıqlarının fiziki və mənəvi köhnəlmə səviyyəsilə;

- müəssisədə menecmentin effektivlik səviyyəsi;
- texnoloji, məhsul və ya təşkilati innovasiyanın tətbiqi;
- elmtutumlu məhsulun istehsalı;
- paralel injiniringin tətbiqi – yeni məhsulun işlənməsi prosesinin onun hazırlanma və istismar prosesinin modelləşdirilməsi ilə eyni vaxtda aparılmasını nəzərdə tutur;
- müərkəb iqtisadi sistemin qeyri-müəyyənliyi;
- istehsalda ixtisaslaşma dərəcəsi və əmək bölgüsü;
- informasiya- kommunikasiya balanslılığı (informasiyanın istehsal sistemi elementlərinə ötürülmə sürəti);
- istehsal sisteminin dinamiklik xarakteristikası (sifarişlərin hazırlanmasında və onların ödənişində geikmələr);
- və d.

Müxtəlif sahələrdə, ayrı-ayrı səviyyələrdə bu və ya digər innovasiyanın tətbiqi haqqında idarəetmə qərarlarının qəbulun zamanı tərəfimizdən yuxarıda sadalanan amillərin təsirinin dəyişməsinə təhlil etdikdən sonra müəssisənin dayanıqlığına planlaşdırılan innovasiyanın təsiri haqqında nəticə çıxaraq olar.

1.3. Sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialı, onların dayanıqlı inkişafının müəyyənedici amili kimi

Ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının ixrac-xammal inkişaf formasından innovativ inkişaf tipinə keçməklə iqtisadi artım tempini sürətləndirilməsi kimi mühüm məslənin həll edilməsini nəzərdə tutur. Daha perspektivli dəyişiklik kimi məhz

innovativ fəaliyyət müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə mühüm rol oynayaraq inkişafın baza amili kimi çıxış edə bilər. İnnovasiya mühitinin inkişaf səviyyəsi və dinamikliyi – aktiv yenilik tətbiq edən elm, yeni texnologiya, elmtutumlu sahələr və müəssisələr dayanıqlı iqtisadi artımın əsasını təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın aparıcı ölkələrinin sürətlənən texnoloji tərəqqi fonunda (innovasiya fəaliyyəti onlara ÜDM-in artımını 60%-ə qədərini təşkil edir) Azərbaycan xammal donoru statusu ilə dünya təsərrüfatından kənar və ya həndəvərində qalmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qala bilər.

İnnovasiya potensialından istifadə innovasiya fəaliyyətinin intensiv transformasiyasında sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin effektiv vasitəsi dayanıqlı inkişafın müəyyən edici amili kimi çıxış edir. Müəssisələrin dayanıqlı inkişafı innovasiya mühitində, sahəsində resursların toplanılması imkanları ilə, onların seçilmiş prioritetlər üzrə səmərəli inkişafı ilə təmin edilir. Daha doğrusu müəssisələrin dayanıqlı inkişafı innovasiya potensialının artması ilə təmin edilir. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının müasir modeli elmi-texniki sahənin iqtisadi və sosial inkişaf proseslərinə sistemli inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda innovasiya potensialının artırılması prosesinə ölkənin sənaye müəssisələri tərəfindən dayanıqlı inkişafın zəruri zəmini kimi baxılır.

Qeyd edilən vəziyyətlər müəssisələrin dayanıqlı inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzəri müzakirəsinin, onun haqqında dərinlən və hər tərəfli düşünülməsinin vacib olduğunu söyləməyə imkan verir. Bununla qeyd etmək olar ki, innovasiya potensialının nəzəri aparat formalaşmasına və istifadəsinin sistemləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, innovasiya potensialının artırılması əsasında sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının hazırlanması zərurətdən və dünya iqtisadiyyatında onun ayrı-ayrı sahələrində gedən sürətli innovativ dəyişikliklərin ölkə iqtisadiyyatına təsirindən və bu sahədə hökumətin iqtisadi siyasətindən irəli gəlir.

Bu məqsədlərə nail olmanın alətləri kimi keyfiyyətli sistem daxili dəyişikliklər və ya sistemin fəaliyyətinin məzmunu və xarakterini, sənaye müəssisələrinin

istehsal potensialını dəyişə biləcək yeni elementlərin və əlaqələrin sistemə gətirilməsi xidmət edir.

Beləliklə, dayanıqlı inkişaf uzunmüddətli rəqabət üsdünlüyünün qazanılmasının və müvafiq olaraq uzunmüddətli perspektivdə effektiv fəaliyyətin zəruri şərtidir.

Bu prosesdə əsas rolu “*elm – istehsal – istehlak* kimi qarşılıqlı əlaqəli üç mərhələdə həyata keçirilən elmi-texniki tərəqqi oynayır. Təbii ki, iqtisadi nöqteyi nızərədn üçüncü mərhələ əsas hesab edilir. Bu mərhələdə əvvəl yaradılmış elmi potensial demək olar ki, böyük miqyasda reallaşdırılır, iqtisadi effekt verir.

Bu səbəbdən də sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti “*elm-istehsal- istehlak*” tsiklində “*istehlak*” mərhələsində iştirak edir. Burada məhsulun və istehsal prosesinin yenilənməsinə yönəldilən tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesini innovasiya prosesi adlandırırlar.

Innovasiya proseslərinin aparılmasında məqsəd təbii ki, sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialının və fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasından ibarətdir.

Fəaliyyətin effektivliyinin artırılması və dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün isə bu sahədə gedən prosesləri nəzərdə saxlamaq digər müəssisələrin təcrübəsini öyrənmək və təhlil etmək və nəticələr çıxarmaq lazımdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər müəssisələr xarici mühitdə baş verən dəyişiklikləri əvvəlcədən hiss etmək, görmək üçün, bəzən onu stimullaşdırmaq üçün, gələcək rəqabət üsdünlüyünün yaradılması na yönəldilmiş strateji idarəetmə həyata keçirilirlər. Təcrübədə belə innovasiyaları qabaqlayıcı innovasiya kimi də dəyərləndirənlər vardır.

Innovasiyanın müxtəlif təsnifatlarına əsasən onunidarəetmə növü də fərqləndirilir. Bu tip innovasiyalar keçən əsrin 80-ci illərindən müəssisələr tərəfindən aktiv tətbiq olunmağa başlanılmışdır və “yeni idarəetmə qaydası”na keçidlə nəticələndi. Bu yanaşmanın əsasını müəssisənin maksimum effektiv idarəedilməsi prinsipi təşkil edir. Hazırki, dövrdə biznesdə ən yüksək mövqe (bazar payı, mənfəətlili, artım tempi) yalnız tətbiqi tədqiqatlarda sıçrayışlar edən və ya nadir rəqabət üsdünlüyü olan müəssisələr tərəfindən deyil, həmçinin

menecmnet sahəsində yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə və “nou-hau”-ya malik şirkətlər tərəfindən əldə edilir.

İdarəetmə hər şeydən öncə müəssisənin restrukturizasiyasını nəzərdə tutur. Daha dəqiq təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılması məqsədilə müəssisənin bütün təşkilatı strukturun və ya onun ayrı-ayrı elementlərinin dəyişməsinə nəzərdə tutur.

İdarəetmə innovasiyaları nadir hallarda qapalı şəraitdə aparılır, belə ki, menecmentin bir sahəsində aparılan dəyişiklik müəssisədaxili idarəetmənin digər hissələrində də adaptasiyanı zərurətə çevirmiş olacaqdır.

Innovasiya və ya yenilik istehsalın təşkilinin əsasını təşkil edir və onun təkamül inkişafını təmin edir. Daha dəqiq yeni elmi-texniki nailiyyətlərə, istehsalın həcmının artımının müasir əsas amilləri, məşğulluq, investisiya, xaricitarət dövriyyəsinə əsaslanan yeni məhsulların, xidmətlərin, texnoloji proseslərinin yaradılması, tətbiqi və geniş yayılması innovativ inkişafa zəmin yaradır.

İqtisadi kateqoriya olan “innovasiya potensialı” sosial-industrial yaradılış səviyyəsində (müəssisə, sahə, region, milli iqtisadiyyat) baxılır və resurs yanaşmaya malikdir. Onunla bərabər “innovativ potensialı” və “innovasiya potensialı” anlayışlarının fərqləndirilməsi zəruridir.

“İnnovasiya potensialı”, bu innovasiyanın təkmilləşdirmə, onun əsasında digər innovasiyanın yaranma, onun yeni sahələrə yayılma və sosial-iqtisadi effektin alınması imkanlarıdır. Texnologiya nə qədər effektiv olarsa, o halda onlar istehsala daha sürətlə yayıla bilər. İnnovasiyadan bütün iqtisadiyyata gələn impuls nə qədər güclü olarsa, real kapitalın yığım prosesi bir o qədər də uğurlu gedər və iqtisadiyyatın inhisarlaşmasının güclənər.

Müəssisənin rəqabət üsdünlüyünü gücləndirən və təsərrüfat subyektinin əmtəə bazarı strukturunda “nişanın” qazanılması üçün şəraot yaradan bazar innovasiyası xüsususən ayrıca qeyd edilir.

Innovativ potensial, innovasiya potensialı və bazar innovasiyasının ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etməsi hər hansı bir müəssisənin bütün rəqabət – innovasiya prosesinin inkişafını xarakterizə edir.

Innovasiya potensialı bazar subyektinin resurs imkanı kimi innovasiya potensialının formalaşmasına təsir edir, öz növbəsində bazar innovasiyasının yaranmasına zəmin yaradır, yəni bazar subyektinin bazar hakimiyyətini gücləndirir və bu bazara digər innovasiyaların girişini məhdudlaşdırır.

Bazar innovasiyası məhsulun tətbiqinin yeni sahələrini açır və bunula bazar sahəsini genişləndirir.

Müasir iqtisadi münasibətlər sistemdə dayanıqlı inkişafı təmin edən amillər arasında əsas yeri innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyəti və intensivliyinə, innovasiya potensialının yüksəldilməsi təşkil edir. Yeniliyin geniş tətbiqi, istehsal amillərinin yeni kombinasiyasının fasiləsiz yaradılması müasir iqtisadi həyatın normasına çevrilmişlər.

Artıq məlumdur ki, sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti investisiya yatırımı iri həcmli olmasına rəğmən gözlənilən nəticəni verməyə də bilər. Bu situasiya yaranır, ona görə ki, müəssisələrin söyləri dar istiqamətli təsire malik olurlar, eyni zamanda kompleks və sistemli yanaşma istifadəsinə əsaslanan bütün müəssisə çərçivəsində vahid dayanıqlı inkişaf strategiyasını formalaşdırmaq lazımdır.

Xarici ölkələrdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, innovasiya əsasında effektiv dayanıqlı inkişaf strategiyasının hazırlanmasında ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrində məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunur. Bu nəticə bir işləyəne 12-20%, layihənin reallaşdırılmasının investisiya tsikli 13-15%, layihənin reallaşdırılmasının bütün tsikli isə 7-9% qısalır.

Sənaye müəssisələrin strateji məqsədlərinə uyğun olaraq daima yeni məhsul və xidmət növləri işlənilərək tətbiq olunur. İqtisadi ədəbiyyatlardan və elmi mənbələrdən alınan məlumatlara görə orta hesabla yeni məhsul və xidmətlərin sayının 10%-ə qədər artması ümumi mənfəətin artım tempinin 25% artmasına səbəb olur. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının strateji məqsədlərinin

formalaşdırılması üçün müəyyən mühüm amillər vardır ki, onlar strateji məqsədlərin formalaşdırılmasında tərkib elementi kimi çıxış edir. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının strateji məqsədlərinin formalaşdırılması aşağıda verilən əsas məsələləri özündə birləşdirir:

- maliyyə axınının idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsinin yeni mənbələrinin yaradılması, başqa sözlə ərsə gətirilməsi;
- xüsusi istehsalın texnolojiliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- istehsalın daxili və xarici bazarlarda əmtəə və xidmətlərin aktiv yeridilməsinə orientr edilməsi;
- xarici bazarla əmtəə dövriyyəsinə yalnız ayrı-ayrı müəssisələri deyil bütöv istehsal-texnoloji həlqənin qoşulması.

Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişaf strategiyasını onlar qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilən idarəedici, təşkilati və inovativ qərarlar sistemi kimi müəyyən etmək olar.

Ümumiyyətlə, sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi innovativ yanaşma və düzgün idarəetmə mexanizminin olması ilə mümkündür.

“İdarəetmə mexanizmi” anlayışı iqtisadi tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. M.İ.Kruqlova görə “idarəetmə mexanizmi” anlayışı özündə idarəetmə məqsədlərini birləşdirir:

- məqsədlərin kəmiyyət analoqu – idarəetmə meyarları;
- idarəetmə amilləri – təyin edilmiş məqsədlərin əldə edilməsi marağından təsir edilən idarəetmə obyektinin amilləri və onların əlaqələri;
- idarəetmənin verilən amillərinə təsir metodları;
- idarəetmə resursları – maddi və maliyyə resursları, sosial və təşkilati poptensial, onlardan istifadə etməklə idarəetmənin seçilmiş metodu reallaşdırılır və qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olma təmin edilir. Hər bir idarəetmə obyektini üçün idarəetmə mexanizmi yuxarıda qeyd edilən elementlərdən formalaşır¹⁷.

¹⁷ Круглов М.И. Стратегическое управление компанией.- М.: Русская деловая литература, 1998

M.İ.Kruqlova görə idarəetmə mexanizmi mürəkkəb kompleks meyarlardan ibarətdir, hansı ki, özünə bir sıra lokal mexanizmləri birləşdirir. Bu lokal mexanizmlərə aid edilir:

- iqtisadi mexanizmlər;
- motivləşdirmə mexanizmləri;
- təşkilati mexanizmlər;
- hüquqi mexanizmlər;
- siyasi mexanizmlər.

Dayanıqlığın idarəedilməsi mexanizminin formalaşdırılmasında bu mexanizmdə həm müsbət, həmçinin mənfi əks əlaqələrin olmasını nəzərə almaq lazımdır. Müsbət əks əlaqələr sistemin inkişafına imkan verir, mənfi əks əlaqə isə sistemin dayanıqlığını itirməyə imkan vermir.

Qeyd edilən hər bir əlaqə inkişaf üçün neqativ təsirlərə malikdirlər. Mənfi əks əlaqə ilə özünün həddinə çatdırılan dayanıqlıq hər bir inkişaf prosesini dayandırır. Dayanıqlıq (qeyri-dayanıqlıq) vəziyyətinin dəyişməsi, bu prosesi xarakterizə edən hər bir konkret vaxtda, zamanca mürəkkəb sistemin inkişafında dinamik tsikl yaradır.

Müsbət və mənfi əks əlaqələr əsasında yaranan harmonik tarazlıq dinamik dayanıqlığı formalaşdırır, hansı ki, bir tərəfdən sistemə öz bütövlüyünü və sistem əlamətlərini saxlamağa imkan verir, digər tərəfdən isə inkişaf imkanlarını təmin edir.

Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dayanıqlığının yüksəldilməsi üçün iqtisadi-riyazi modellərdən istifadə olunmalı, istehsal sistemində baş verən proseslərə kompleks baxılmalı və özünü tənzimləmə mexanizmindən istifadə olunmalıdır.

Elmin, dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində inkişafın dayanıqlığının və müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsinin bir sıra müxtəlif mexanizmləri vardır, cümlədən innovativ inkişaf şəraitində.

Bu məsələlərə rus alimi A.B.Baranov tərəfindən öz əsərlərində geniş yer verilmişdir. A.B.Baranov öz əsərində sənaye müəssisələrinin dayanıqlı innovativ inkişafını təmin etmənin metod və alətlərini təklif edir¹⁸.

Müəssisənin dayanıqlı inkişafı şəraitində innovativ-investisiya prosesində iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması K.C.Barmaşov¹⁹ tərəfindən həyata keçirilmişdir. V.M.Bezdenejnıx tərəfindən isə innovasiyanın müasir problemləri, daha dəqiq maliyyə dayanıqlığı nəzərə alınmaqla müəssisənin restrukturizasiyası məsləsi təhlil edilmişdir²⁰. A.A.Jarov özünün dissertasiya işinin avtoreferatında qeyd edildiyi kimi müəssisənin dayanıqlı inkişaf mexanizminin əsasına innovativ aktivliyin əlavə edilməsini təklif edir²¹. Müəllif tərəfindən bu anlayış genişləndirilərək “innovativ səylər” və “innovativ nəticələr” anlayışları ilə tamamlandı.

Bu anlayışın bu cür ifadəsi müəssisədə real innovasiya proseslərini qiymətləndirmək üçün alətlər dəstini genişləndirməyə və gələcəkdə psevdoinnovasiya layihələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Müəssisələrin innovativ inkişafı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi A.A.Jarovun metodikasına görə təklif olunan meyarlar sisteminin istifadəsi əsasında differensiasiyanın aparılması ilə mümkündür. Bu zaman müəssisələrin bu cür differensiasiyası mərhələli şəkildə aparılır, yəni iterasion prosesdir²².

A.V.Sarqayev də innovasiyaya özünün fərdi yanaşması ilə seçilən alimlərdəndər. Belə ki, o innovasiyaya sənaye müəssisələri üçün iqtisadi

¹⁸ Баранов А. В. Методы и инструментальный обеспечения устойчивого инновационного развития промышленных предприятий: автореф. дис. на соиск. ученой степ. канд. экон. наук:- СПб., 2013.

¹⁹ Бармашов К. С. Формирование экономического механизма инновационно-инвестиционного процесса в условиях устойчивого развития предприятия: монография - Вязьма: Фил. ФГБОУ ВПО МГИУ в г. Вязьме, 2013.

²⁰ Безденежных В. М. Современные проблемы инновации: реструктуризация предприятий с учетом их финансовой устойчивости: монография. - М.: МИМБ, 2006

²¹ Жаров А. А. Формирование механизма устойчивого развития промышленных предприятий на основе инновационной активности: авто реферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук: 08.00.05. - Владимир, 2006.

²² Жаров А. А. Формирование механизма устойчивого развития промышленных предприятий на основе инновационной активности: авто реферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук: 08.00.05. - Владимир, 2006.

dayanıqlıq amili keyfiyyətində baxaraq “innovasiya”, “innovativ siyasət”, “innovativ iqlim” kimi iqtisadi kateqoriyaları öz əsərlərində dəqiqləşdirmişdir²³.

Lakin bu “innovativ siyasət” və “innovativ iqlim” kimi anlayışlar bir qədər mücərrəd və konkretləşdirilməmiş şəkildə təqdim edilir. Belə ki, innovasiya proseslərinin təhlilində konkret innovasiya layihələrinin onlara çəkilən resurslar və nəticələri nəzərə alınmaqla təhlil edilməlidir.

E.A.Lyasovskanın müəssisələrin innovativ inkişafının idarə edilməsinə həsr edilmiş dissertasiya işində tərəfindən təqdim edilən avtoreferatda riskədavamlılıq anlayışını formalaşdıraraq onun əsasında qeyri-sabit və qeyri-müəyyən xarici mühit şəraitində innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsinin idarəedilməsinə, cəhd edilmişdir²⁴.

Innovasiya strategiyasının reallaşdırılmasında müəssisənin dayanıqlığının idarəedilməsi üçün giriş dəyişənlər qismində innovasiya proseslərinin tsiklik xarakterinin hesab alınması ilə iqtisadi göstəricilərin kənarlaşma və hiddətlər kompleksinin istifadəsi təklif edilir²⁵.

Beləliklə, T.V.Kolosova digər tədqiqatçılar kimi innovasiya potensialının təsirinin təhlilində yalnız innovasiya potensialının toplanması, formalaşdırılmasının zəruriliyini deyil, həmçinin onun effektiv reallaşdırılması məsələlərində də xüsusi diqqət yetirməyiblər. Hər bir innovasiya texnologiyaları tətbiq edilməli, hər bir innovativ avadanlıq istifadə olunmalı, müəssisənin intellektual mülkiyyəti mənfəət gətirməli və s.

Qeyd edilən tədqiqatlar innovativ inkişafın müəssisənin dayanıqlığına müsbət təsir göstərməsini təsdiq edir. Lakin, müəssisələrin bir çoxu dayanıqlığın itirilməsindən ehtiyat edərək innovativ inkişafdən ehtiyat edir və bir çox hallarda ondan imtina edirlər. Bu baxımdan da tədqiqatçılar qarşısında duran əsas

²³ Саргаев А. В. Инновации как фактор экономической устойчивости и развития предприятий промышленного комплекса: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук :08.00.05. - М., 2002.

²⁴ Лясковская Е. А. Управление инновационным развитием предприятия по показателям устойчивости: автореф. дис. на соиск. ученой степ. д-ра экон. наук :08.00.05. - Челябинск, 2009.

²⁵ Колосова Т. В. Обеспечение устойчивого развития предприятия на основе повышения его инновационного потенциала: автореф. дис. на соиск. ученой степ. д-ра экон. наук :08.00.05. - Н. Новгород, 2011.

məslələrdən ən mühümlərindən biri, bəlkə də ən vacibi innovativ inkişafın idarə edilməsinin elə bir mexanizminin tapılması və təklif edilməsidir ki, tətbiq edilən yeni formalaşdırılmış innovativ inkişaf proqramı sənaye müəssisələrinin dayanıqlığına xətər gətirməsin, əksinə innovativ dayanıqlı inkişafa yol açsın.

FƏSİL II. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAYANIQLI İNNOVATİV İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

2.1. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişaf, onun qiymətləndirilməsi metodikası

Sosial-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının elmi əsaslarının tədqiqi göstərdi ki, davamlı inkişaf geniş mənada indiki və gələcək nəsillərin tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə iqtisadi, sosial və ekoloji altsistemin harmonizasiyası, balanslı inkişafı kimi izah olunur.

Ölkə iqtisadiyyatının subyektlərinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi probleminin həlli müasir dövrün ən aktual məsələlərindəndir. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından iqtisadi ədəbiyyatlarda “dayanıqlı inkişaf” kateqoriyası istifadə olunmağa başlanılmışdı. “Dayanıqlı inkişaf” anlayışı ilk olaraq təbiətin mühafizəsi elmində istifadə olunmuş, lakin dünya iqtisadi böhranı şəraitində iqtisadi nəzəriyyə mövqeyinə görə davamlı inkişaf kateqoriyası daha da aktual oldu. Bir çox tədqiqatçı alimlər fəlsəfi və elmi varisliyin müasir davamlı inkişaf konsepsiyasının yaranması və möhkəmlənməsinin əsas mərhələsinin bir sıra dünya alimləri tərəfindən XIX-XX əsrlərdə formalaşdırdığını qeyd edirlər.

Bəşəriyyətin əsas vəzifəsi kimi davamlı inkişaf XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində irəli sürülmüşdür. Belə ki, V.İ.Vernadskiy ilk söyləyənlərdən biri olaraq qeyd etmişdir ki, biosferanın nanosferaya transformasiyası təbiətə şüurlu münasibəti nəzərdə tutur.²⁶

Davamlı inkişaf məsləsinə daha çox diqqət 1987-ci ildə ayrılmağa başlandı. BMT-nin ətraf mühit və inkişaf Komissiyası tərəfindən tərtib edilmiş “Bizim ümumi gələcəyimiz” məlumatı bu məsələyə dünya çapında diqqəti daha da artırdı. Bu dokladda davamlı inkişafı “müair nəslin tələbatını ödəyən və gələcək nəslin

²⁶ Баранов, А. К устойчивому развитию/А. Баранов//Промышленный еженедельник. -2013. -№ 1. -С. 4.

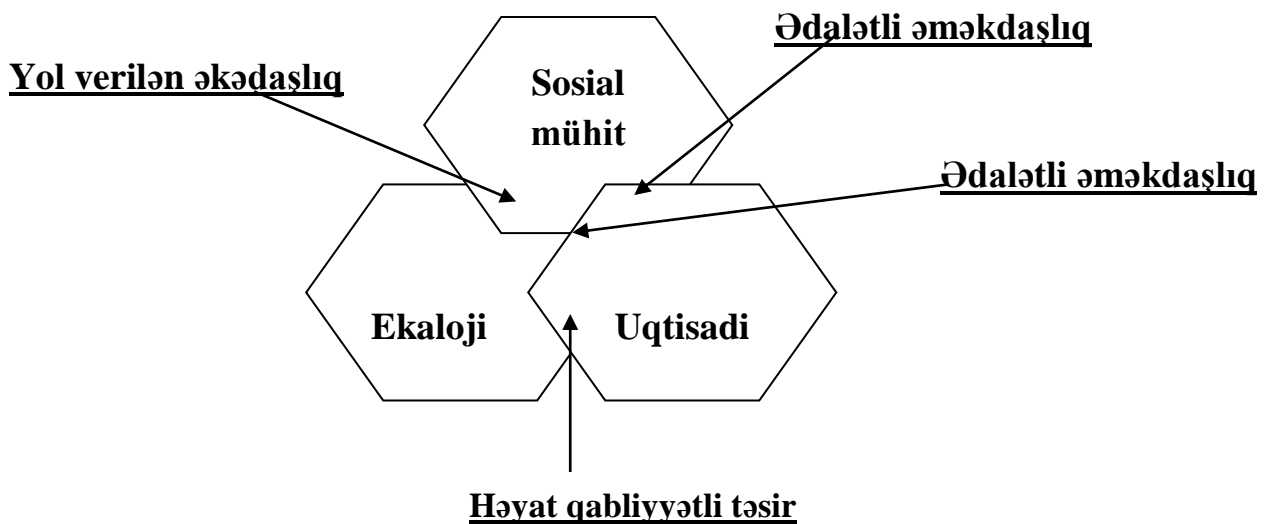
imkanlarını sarsıdmayan, onların şəxsi tələbatlarının ödənilməsinə zəmanət verən inkişaf” kimi xarakterizə olunur.²⁷

Dayanıqlı inkişafın konsepsiyasının fəal müzakirəsinə baxmayaraq onun haqqında rəsmi kompleks qəbul olunmuş qərar, tərifin verilməsində və bu terminin izahında vahid yanaşma formalaşdırılmamışdır.

Bizim fikrimizcə “dayanıqlı inkişaf” anlayışına tərfi belə vermək olar:- dayanıqlı inkişaf dedikdə sistemin sosial-iqtisadi elementlərinin bütövlükdə inteqrasiyalı inkişafı ilə ekologiyanın birgə sabit inkişafı başa düşülür.

Beləliklə, dayanıqlı inkişafın mühüm vəzifəsi bəşəriyyətin arzu və istəklərinin ödənilməsində təzahür edir. Dayanıqlı inkişaf üçün əhalinin geniş təbəqəsinin daha əhəmiyyətli tələbatlarının ödənilməsi zəruridir, həmçinin əhalinin şəxsi həyatının yaxşılaşdırılmasına özlərinin imkanlarının reallaşdırılmasında bərabər şəraitin təmin edilməsi vacibdir.

Hazırkı dövrdə də “dayanıqlı inkişaf” kateqoriyası ilə cəmiyyətin geniş təbəqəsi məşğul olmaqdadır.

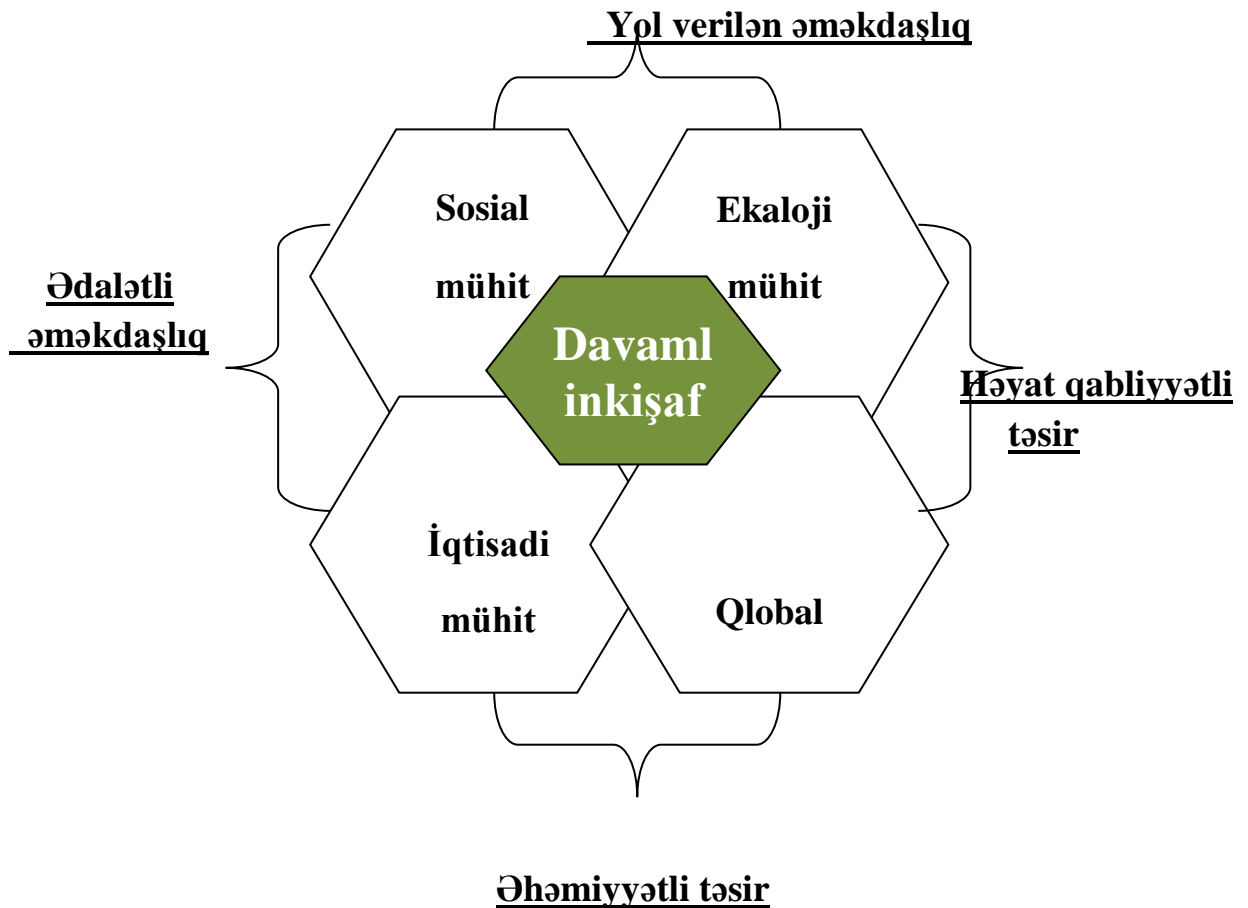
Şəkil 2.1. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası

²⁷ Марфенин, Н.Н. Устойчивое развитие человечества [Текст] /Н.Н. Марфенин. -М. : МГУ, 2007. -624 с.

Təqdim edilən şəklın təhlilinə yekun olaraq nəticəyə gəlmək olar ki, müasir elmi fikir davamlı inkişafı üç müxtəlif mühitin-iqtisadi, sosial və ekoloji mühitin qarşılıqlığı və qarşılıqlı təsiri kimi müəyyən edirlər.

Müasir dövr alimlərinin fikirləri ilə razılaşaraq hesab edilir ki, davamlı inkişaf konsepsiyasının əlavəyə ehtiyacı var. Bu əlavə dünyanın sosial-iqtisadi quruluşunun transformasiyasının və ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin davamlı inkişafına qlobal ümumdünya proseslərinin güclü təsiri ilə çağırışla əlaqədardır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən şəkil 2.1-ə əlavə edilməsi, daha doğrusu digər tərkib elementlərin istiqaməti və təsirini müəyyən edən qlobal proseslər təklif olunur ki, bunu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 2.2):

Şəkil 2.2. Davamlı inkişafı təmin edən mühitlərin qarşılıqlı təsir sistemi

Qlobal proseslərin daha güclü və fəal təsirləri ayrı-ayrı ölkələrdə hər hansı bir sosial-iqtisadi dəyişiklikliyin başqa bir dövlətin davamlı inkişafına və dünya iqtisadi quruluşuna əhəmiyyətli dərəcədə təsiri müşahidə olunduğu son illərdə müşahidə olunmağa başlamışdır.²⁸

Qeyd edilənlərə söykənərək iqtisadi davamlılıq anlayışına da müəyyən məntiqi yanaşmaların olduğunu söyləmək olar.

İqtisadi davamlılıq bir neçə növ davamlılığı özündə tərənnüm etdirir. Bunlara marketinq, istehsal, texnoloji, maliyyə və investisiya davamlılığını aid etmək olar²⁹.

Davamlı istehsal uyğun resurslarla təminatına onların səmərəli bölgüsü və istifadəsinə adekvat təminatına orientr edilir.

Maliyyə davamlılığı müəssisənin gəlirlərinin daimi artması və xərclərinin azalmasını təmin edir, həmçinin xüsusi material resurslarının iqtisadi effektinin artırılması üçün sahibkara onlarla sərbəst manevr etmə imkanı verir.

Təşkilati davamlılıq istehsalın və heyətin əməyinin təşkilinin, daxili idarəetmə və müştəri və təchizatçılarla, tərəfdaşlarla, rəqiblərlə və dövlət institutları ilə xarici qarşılıqlı əlaqənin sabit səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Marketinq davamlılığı müəssisənin əldə etdiyi nailiyyətlərin realizəsində marketinq strategiyasının məcmusunu əks etdirir.

Texnoloji davamlılıq tətbiq olunan texnika və texnoloji proseslərin, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, tətbiq olunan yeni texnikanın tğrğqquiliyi ilə xarakterizə olunur.

İnvestisiya davamlılığı müəssisənin iqtisadi artıma və təkrar istehsalın genişlənməsi qabiliyyətində, investisiya layihələndirilməsində risk və qeyri-müəyyənlik amilinin uçotunda təzahür edir.

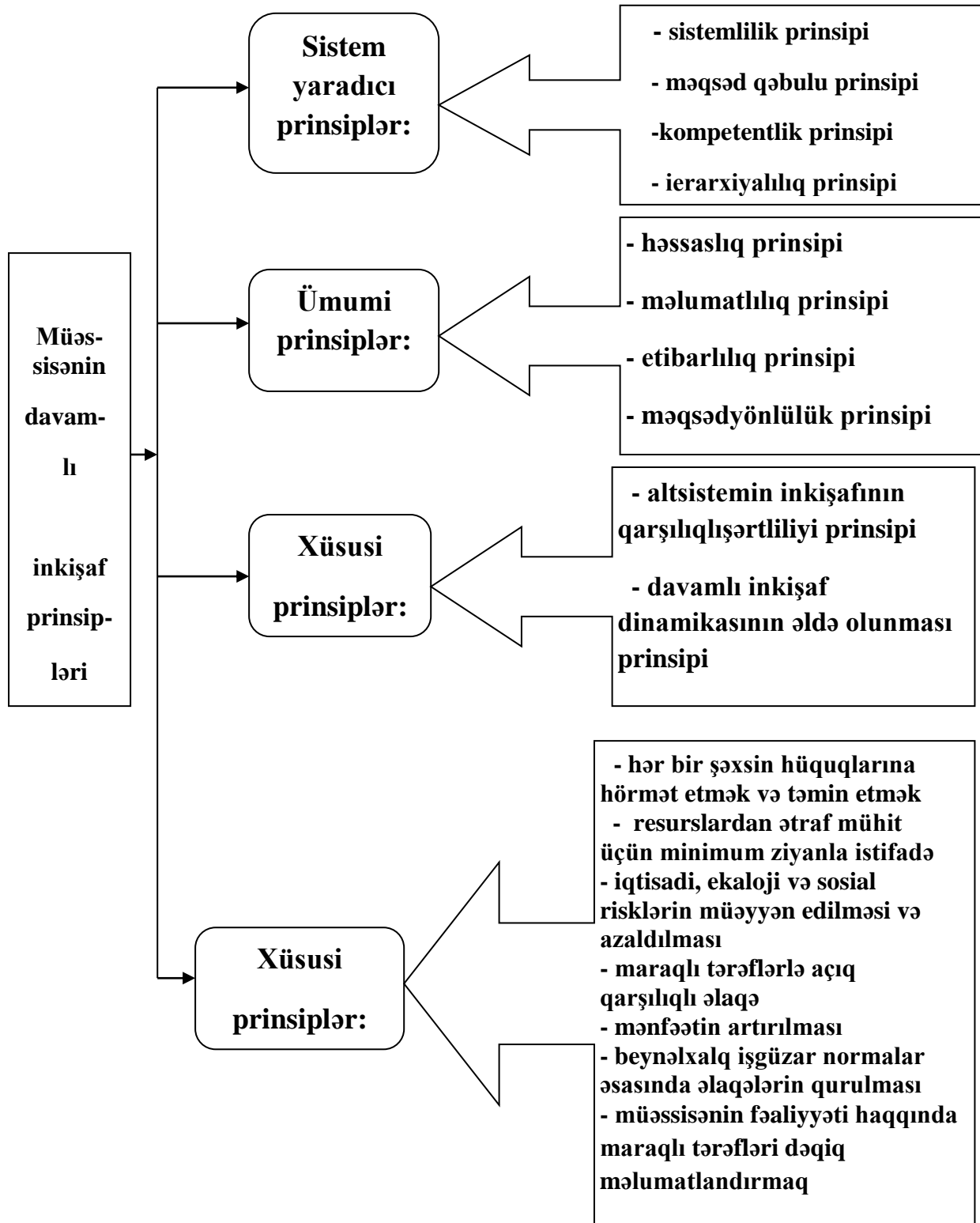
Bir çox alimlər davamlı inkişafı bir başa müəssisənin davamlı iqtisadi inkişafı anlayışı ilə əlaqələndirirlər. Eyni zamanda rus alimi J.N.Kaziyeva öz

²⁸ Наклонов, Д.Н. Инновационное развитие государства в условиях глобализации [Текст] / Д.Н. Наклонов // Креативная экономика. - 2008. - № 6 (18). - С. 40-46.)

²⁹ Казиева, Ж.Н. Стратегии устойчивого развития промышленности [Текст] / Ж.Н. Казиева // Сегодня и завтра российской экономики. - 2009. - № 23. - С. 14-23.

əsərlərində davamlı inkişafı müəssisələrin satışdan stabil gəlirin əldə edilməsi ilə əlaqələndirir.

Yuxarıda qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla müəssisənin davamlı inkişaf prinsiplərinin təsnifatını şəkil 2.3-ki kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 2.3. Müəssisənin dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin təsnifatı

Ölkənin uğurlu davamlı inkişafı sənaye istehsalının səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bir başa əlaqəlidir. Sənaye hər bir ölkənin iqtisadi-sosial inkişafını şərtləndirən texnologiyanın innovasiyalı inkişafında və elmi-tədqiqat işlərinin, təcrübi və konstruktor kimi işlərin aparılmasında xüsusi rol oynayır.

İqtisadi davamlılıq müəssisənin daha yüksək sistem (sahə və ya regional) elementi kimi onun vəziyyətini müəyyən edən mürəkkəb iqtisadi anlayışdır.

Səmərəli fəaliyyət göstərən müəssisə sistemin müəyyən inkişaf mexanizmini yaradır, hansı ki, bu sistemin özütəşkilətmənin səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verir və onun iqtisadi davamlılıq sahəsini genişləndirir.

Dayanıqlı inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının idarəedilməsinin ən işlək alətidir, o onun vəziyyəti barədə kompleks təsəvvür yaradır. Sənaye müəssisəsinin mövcud vəziyyətinin daha dəqiq təhlil etmək üçün onun dayanıqlı inkişafını qiymətləndirmək və bununla bərabər müəssisənin gələcək fəaliyyət taktikasını hazırlamaq zəruri hesab edilir.

Təsərrüfat sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini və həmiyyətli və dolğun göstəricilər üzrə aparmaq lazımdır.

Müəssisənin fəaliyyətinin daha əhəmiyyətli aspektlərinin və onlar tərəfindən qeyd edilən məqsədlərin reallaşdırma dərəcəsinin xarakterizə edilməsi üçün fəaliyyətin əsas anlarını əks etdirən göstəricilərdən istifadə olunur.

Yerli və xarici ölkə iqtisadi təcrübədə çoxsaylı kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirmə göstəricilərindən istifadə olunur.

Bu metodikalrın bir neçəsinin təhlilini aparaq. Müəssisənin fəaliyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi metodikasının əsas fərqi istifadəçilərin ayrı-ayrı kateqoriyalara düzülməsi və istiqamət prinsipindədir.

Keçən əsrin 20-ci ilərində daha progressiv müəssisələr maliyyə-iqtisadi hesabatın hazırlanması üçün öz aralarında əlaqəli olan göstəricilər sistemindən istifadə etməyə başlamışlar.

Belə sistemin daha çox tanınmış nümunəsi DuPont modelidir. Bu zaman hesabat göstəricilər sistemi müəssisənin vəzifələri və bu vəzifələri xarakterizə edən göstəricilər arasında dəqiq izlənən qarşılıqlı əlaqəyə malik idilər

Müəssisələrin müəyyən edilmiş məqsədə doğru hərəkətini təyin edən əsas vəzifələr onun sosial-iqtisadi inkişafa meyilliyidir.

Bu və ya digər strategiyaya uyğun olaraq inkişaf istiqaməti müəssisənin özü tərəfindən müəyyən edilir. Bu zaman məqsəd müəssisəni tərəqqilili inkişafa motivləşdirən əsas hərəkət etdirici qüvvədir. Təyin edilən məqsədlər kompleksi dava çox ierarxiya xarakterinə malik olur və vacibliyi dərəcəsinə görə düzülür.

Göstəricilər sistemində belə məqsədli yanaşma nəticədə birtərəfli tanınmış, lakin o iqtisadi nəzəriyyədə mühüm yer tutur, çünki digər qiymətləndirmə metodikalarını tamamlayır ³⁰.

İqtisadi fəaliyyətin əsas göstəricilərinin müasir sisteminin daha çoxu məqsədli yanaşmaya əsaslanır. Fərq qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün müəssisənin istifadə etdikləri üsullardadır. Müəssisə tərəfindən strateji idarəetmənin həyata keçirilməsi üçün onun strategiyasının reallaşdırma mexanizmi gərəkdir ki, o istehsal fəaliyyətinin nəticələrini və baş verən dəyişiklikləri izləməyə imkan verir.

İstehsalın əsas göstəricilərinə əsaslanan belə mexanizm 1980-1990-cı illərdə fəal inkişaf etməyə başlamışlar. Buna rəqabətin güclənməsi, yeni texnologiyanın inkişafı, cəmiyyət qarşısında müəssisələrin sosial məsuliyyətinin artması, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, və qloballaşdırma prosesləri səbəb oldu.

XX sərəin sonlarında, qeyri müəyyən vaxt intervalında fəaliyyətin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsinin aşağıda qeyd edilən modellərindən istifadə olunur:

- 1) 1989- cu il - səmərəliliyin ölçü Matrisi;
- 2) 1990-cı il –Səmərəlilik Piramidası;
- 3) 1991-ci il – “Nəticə və amillər” modeli;
- 4) 1992-ci il – balanslaşdırılmış gpstəricilər sistemi;
- 5) 2002-ci il- səmərəlilik Prizması.

³⁰ Васенко, В.Е. Алгоритм методики расчета интегрального показателя устойчивого развития региона [Текст] / В.Е. Васенко // Научный журнал КубГАУ. -2012. - № 79 (05). - С. 1-11.

Nəzərə almaq lazımdır ki, fəaliyyətin əsas göstəricilərinə əsaslanan modellərdən biri və ilk formalaşan modellərdən biri olan fransa modeli “Tableau de bord (Bort tablosu)” 1930-cu illərdə hazırlanmışdır.

Bu gün daha çox işlənmiş və yayılmış model “balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi” modelidir³¹.

Nümunə kimi “balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi” modeli təhlil edək. Bu nəzəriyyənin orijinal adı “Balanced Scorecard”dır. Bu model ilk olaraq 1992-ci ildə müəllifləri Devid Norton və Robert Kaplan tərəfindən “The Balanced Scorecard – Measures That Drive Performance”də “Harvard Business Review” adlı məqalələrində dərc edilmişdir.

Balanslı göstəricilər sistemi müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini optimal xarakterizə edən maliyyə, marketinq, istehsal və s. onun işinin kəmiyyət və keyfiyyət ölçülməsinə əsaslanan göstəricilər üzrə müəssisəni strateji səviyyədə idarəetməyə imkan verən kompleks tədbirlərdir.

Balanslı göstəricilər sisteminin əsas müddəalarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. onda maliyyə göstəriciləri ilə yanaşı qeyri-maliyyə göstəriciləri də vardır;
2. balanslı göstəricilər sistemi strategiyanı qarşılıqlı əlaqəli göstəricilər dəstinə çevirməyə imkan verir;
3. göstəricilər dörd əsas istiqamət üzrə balanslaşdırılmışdır:
 - 3.1. maliyyə sistemi”
 - 3.2. müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə, münasibət;
 - 3.3. daxili biznes mühit;
 - 3.4. kadr kapitalının formalaşdırılması.
4. sistem müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini həm keçmişdəki və həmçinin gələcəkdəki kimi qiymətləndirir. Bu məqsədlə sistemdə göstəricilər gecikmiş (lagging) və qabaqlayıcı (leading) kimi fərqləndirilir.;

³¹ Внедрение сбалансированной системы показателей [Текст] / Horvath & Partners: пер. с нем. - 2-е изд. - М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. - 478 с. - (Серия "Модели менеджмента ведущих корпораций").

5. sistemdə göstəricilər arasında müəssisənin “strateji xəritə”sində əksini tapan “səbəb-nəticə” əlaqəsi mövcuddur.

6. hər bir bölmə üçün özünün strateji göstəriciləri işlənilir”

7. sistem məhdud göstəricilər dəstindən ibarət olur: bölmə üçün dörd tərkib hissənin cəmində adətən 20-25 göstərici müəyyən edilir³²;

Qeyd etmək lazımdır ki, balanslı göstəricilər sistemi strateji xəritənin formalaşdırılması ilə müəssisənin strateji məqsədlərini əlaqələndirməyə imkan verir.

Təqdim olunan və araşdırılan sistem iqtisadi təcrübədə geniş yayılmış və ABŞ, Fransa, Almaniya, Hindistan, Rusiyanın müxtəlif sahə mənsubiyyətli müəssisələrdə və müxtəlif mülkiyyət formalarında istifadəsini tapmışdır ki, bu da onununiversallığını sübut edir³³.

Təcrübəli mütəxəssislərin rəyinə görə ümumiyyətlə yuxarıda qeyd edilən modellər arasında Kaplanın “balanslı göstəricilər sistemi” modeli ölkədə olan iqtisadi münasibətlər şəraitində daha qəbul ediləndir. Belə ki, bu model müəssisənin fəaliyyətini olduqca daha zəngin göstəricilər dəsti əsasında qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu modelin üstünlüyü onun strukturunun və təcrübü istifadəsinin tam təsvirinin olmasından ibarətdir. Bu isə öz növbəsində bölmənin və müəssisənin bütövlükdə səmərəliliyinin xarakteristikasını tam ölçüdə verir.

Balanslı göstəricilər sistemi müəssisənin strateji məqsədlərini idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində formalaşmış qarşılıqlı əlaqəli göstəricilər kompleksi ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Bu modeldən dünyanın bir çox ölkələrinin iqtisadiyyatında, iqtisadiyyatın sahələrində istifadə olunur.

Məsələn, Rusiya müəssisələrində praktiki olaraq balanslı göstəricilər sisteminin reallaşdırılması prosesində Kaplan və Nortonun bu sisteminin müxtəlif modifikasiyaları işlənilir. A.Fedoseyev və İ.Kotelnikov “İdarəetmənin yeni

³² Акбердина, В.В. Синергетические модели формирования и развития экономико-технологической реальности [Текст] / В.В. Акбердина. - Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2010. - № 63. - С. 44-57.

³³ Репин, В.В. Процессный подход к управлению. Моделирование бизнес-процессов [Текст] / В.В. Репин, В.Г. Елиферов. - М.: РИА "Стандарт и качество", 2009. - 408 с.

üfüqlərinin kəşfi: balanslı göstəricilər sistemi” adlı əsərlərində “Üçbəndli model” adlı sistemin modifikasiyasını təklif edirlər³⁴.

Bu gün xarici ölkə şirkətlərində balanslı göstəricilər sistemi daha çox tətbiq edilir ki, o müəssisənin fəaliyyətinin əmələliyini detallı tədqiq etməyə imkan verir.

Balanslı göstəricilər sisteminin universallığı onu iqtisadiyyada və sosial sferanın müxtəlif sahələrində, o cümlədən hətta hakimiyyətin idarəedilməsində, bank strukturlarında, sığorta sahəsində, telekommunikasiyada, energetikada, qida və yüngül sənayedə, avtobobilqayırma sənayesində və digər bu kimi sahələrdə istifadə etməyə imkan verir. Bu sistem dünyanın bir çox ölkələrində hələdə aktual olaraq qalmaqdadır.

Kaplan və Nortonun balanslı göstəricilər sisteminin geniş istifadəsi, onun üstünlüyünü əks etdirən bir sıra əlamətlər iqtisadi obyektin dayanıqlı inkişaf göstəricilərinin qiymətləndirmə metodikasının formalaşdırılması üçün dolğun əsas yaradır. Bununla əlaqədar əhəmiyyətli amillər və dayanıqlı inkişaf səviyyəsi sisteminin hazırlanmasında tədiqat zamanı tərəfimizdən Kaplan və Norton metodikasından istifadə olunur

İqtisadi subyektin dayanıqlı inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulan balanslı göstəricilər sisteminin formalaşma prosesi bir sıra mərhələrdən ibarət olur. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Müəssisənin fəaliyyətinin strateji perspektivinin detallaşdırılması;
2. Strateji xəritənin yaradılması, daha doğrusu strategiyanın məqsədlərinin “səbəb- nəticə” əlaqələri ilə qarşılıqlı əlaqələndirilməsi;
3. Daha əhəmiyyətli qiymətləndirilən göstəricilərin müəyyən edilməsi və onların məqsədli kəmiyyətlərinin tapılması;
4. Alət bazasının formalaşdırılması-başqa sözlə strateji proses və əməliyyatların işlənilməsi.

³⁴ Федосеев А., Котельников И. Открывая новые горизонты управления [Текст] / А. Федосеев, И. Котельников // Управление компанией. - 2003. - № 9 (28). - С. 25-29.

Aparılan təhlillər göstərir ki, tədqiq olunan modeli ölkə iqtisadiyyatında tətbiqi üçün xüsusi potensial növcüddür. Belə ki, balanslı göstəricilər sistemi müxtəlif sahə müəssisələrində geniş istifadə edilir, dəqiq struktura malikdir, ölkə iqtisadiyyatına tətbiqi üçün adaptasiyaya ehtiyac yoxdur.

Öncə qeyd edilən modellərdən fərqli olaraq balanslı göstəricilər sistemi fərqli xüsusiyyətə malik olmaqla bu sistem illərlə yenidən işlənilmiş qüsurları aradan qaldırılmış və iqtisadiyyata daptasiya olunmuşdur. Bu kimi amillər nəzərə alınmaqla müəyyən nəticələrə gəlinmişdir:

1. Aparılan təhlilər əsasında müəyyən edilmişdir ki, ölkə iqtisadiyyatı üçün tətbiqi səmərəli olan model balanslı göstəricilər sistemidir.

2. Müəssisənin balanslı göstəricilər sisteminin məğzi onun strategiyasının bir neçə perspektivdə müəəyn edilməsi zərurəti, həmçinin strateji məqsədlərin konkretləşdirilməsi , onların əldə olunma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

3. “Balanslı göstəricilər sistemi” modelinin tarixi formalaşması yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çoxsaylı təkrar işləmələrə və dəyişiklərə məruz qalmışdır. Buna baxmayaraq balanslı göstəricilər sisteminin mahiyyəti saxlanılmışdır, xüsusilə də keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin uzlaşdırılması, hansılar ki, bu sistemin üstünlüyünü təşkil edən əsas amillərdən-göstəricilərdəndirlər. Sistemin elementləri arasında “səbəb-nəticə” əlaqələrinin düzgün qurulması müəssisəyə özünün optimal balanslı inkişaf səviyyəsinə qalxmağa imkan verir.

4. Müəssisənin “balanslı göstəricilər sistemi”nə əsaslanan “dayanıqlı inkişaf” səviyyəsinin müəyyən edilməsinin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

- 4.1. müəssisənin fəaliyyətinin strateji perspektivinin detallaşdırılması;
- 4.2. strateji xəritənin yaradılması;
- 4.3. daha əhəmiyyətli qiymətləndirmə göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- 4.4. qiymətləndirmənin alət bazasının formalaşdırılması.

Müəssisənin “dayanıqlı inkişaf” səviyyəsinin müəyyən edilməsinin vacib mərhələsi əsas qiymətləndirmə göstəricilərinin seçilməsidir. Biktimizcə bu mərhələ sistemin qurulması prosesində daha vacibdir. Belə ki, qiymətləndirmə üçün kifayət etməyən göstəricilərin seçilməsi müəssisənin fəaliyyətinə

qiymətləndirmə sistemini tətbiq etməyə mane ola bilər, bu isə onun fəaliyyətinin səmərəliliyi səviyyəsini aşağı salar və bazarda rəqabətqabiliyyətliliyini zəiflədə.

2.2. «Bakı Tikiş Evi» ASC-də əsas kapitaldan istifadənin qiymətləndirilməsi

Bakı şəhərində yerləşən «Bakı Tikiş Evi» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, əsas fəaliyyəti geyim əşyalarının tikilməsindən ibarət olan və hal-hazırda səmərəli fəaliyyəti ilə seçilən sənaye müəssisəsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanununa uyğun olaraq müəssisələrin özəlləşdirilməsinin dövlət proqramına əsas götürərək Dövlət Əmlak Komitəsinin verdiyi 23 yanvar 1998-ci il 135 sayılı sərəncamına əsasən təşkilati hüquqi formasını dəyişmişdir.

Müəssisənin əsası keçən əsrin 33-cü ilində, sovetlərin hakimiyyəti dövründə qoyulmuşdur. Bu müəssisə ilk dövrlərdən uğurlu fəaliyyət göstərməklə, 2-ci Dünya müharibəsi zamanı hərbi geyimlərlə Sovet əsgərlərini yüksək keyfiyyətli məhsullarla təmin etmişdir. Həmin dövrlərdən etibarən və hal-hazırda da hərbi geyimlərin və digər məhsulların istehsalı ilə məşğul sənayenin aparıcı stabil çalışan müəssisələrindən biridir. Bu müəssisə Azərbaycanda və keçmiş SSRİ məkanında ən iri sahə müəssisələrindən biri idi.

Hələ Sovetlərin hakimiyyəti dövründə (1988-1989-cu illərdə) Macarıstandan cəlb edilmiş mütəxəssislər tərəfindən müəssisədə əsaslı təmir işləri aparılmış, rekonstruksiya edilmişdir. Müəssisənin avadanlıq parkı yeniləndirilmiş, əsas istehsal sahələri və həmçinin köməkçi və yardımçı sahələr də təmir edilmişdir.

Mövcud avadanlıqlar Yaponiya və Almaniya istehsalı olan yeni, məhsuldar avadanlıqlarla, alət və tərtibatlarla əvəz edilmişdir.

Görülən işlərə, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbinin nəticəsinə müvafiq olaraq müəssisə bütövlükdə yenilənmişdir. Hal-hazırda da müəssisə dörd tikiş sexindən, bir təcrübə-sınaq sexindən, bir hazırlıq sexindən, həmçinin biçim və istilik nəmləmə sexlərindən ibarətdir. Müəssisədə həmçinin anbar təsərrüfatı və xammal və materiallar üçün, həmçinin hazır malların qəbulu və buraxılması üçün nəzərdə tutulan anbar təsərrüfatı fəaliyyət göstərir.

Müəssisədən alına məlumat əsasında aşağıdakı cədvəli tərtib etmək olar (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1.

«Bakı Tikiş Evi» ASC - nin qısa xarakteristikası³⁵

№	Göstəricilər	Natural ifadədə
1	Müəssisənin ümumi sahəsi, m²	22304,0
2	Müəssisənin əsas istehsal sahəsi, m²	16073,2
3	Müəssisənin köməkçi sahələrin sahəsi, m²	6231,1
4	Müəssisədə mövcud olan avadanlıqların sayı, ədəd	1715,0

2003-cü ildə Türkiyə Standartları İnstitutu tərəfindən Azərbaycanda ilk olaraq müvafiq sertifikatı “Bakı Tikiş Evi” ASC müəssisəsinə verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin fəaliyyəti Beynəlxalq Keyfiyyət Sisteminin müvafiq tələblərinə uyğun təşkil edilib və həyata keçirilməkdədir.

Türkiyə Standartları İnstitutu tərəfindən verilən sertifikatın alınması ilə müəssisə Türkiyədə keçirilən Beynəlxalq tekstil və paltar geyimləri sərgisində özünün istehsalı olan məhsullarla iştirak etmək, yüksək keyfiyyətli məhsullarından olan hərbi və digər təyinatlı məhsullarının təqdimatını etməklə tədricən dünya bazarına çıxış imkanları əldə etdi.

Tikiş müəssisəsi olaraq 700-dən çox nəfəri işlə təmin edən “Bakı Tikiş Evi” ASC-də orta hesabla ildə 300 min ədəddən çox müxtəlif növ hərbi geyimləri istehsal edir. Müəssisə müxtəlif təyinatlı strukturlar üçün də xüsusi geyimlər

³⁵ «Bakı Tikiş Evi» ASC-nin 2012-2015 –ci illər üzrə statistik məlumatları

istehsal edir. Eyni zamanda müəssisədə mülki vətəndaşlar üçün müxtəlif geyim növləri, hətta milli geyimlər də istehsal edilir. Müəssisə sifarişlər əsasında da geyim əşyaları istehsal edir.

Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən verilən məlumata görə 1995-ci ildən başlayaraq 2000-ci ilin sonuna kimi 350,0 min ədəddən çox üst geyimi istehsal edilərək ABŞ-yə ixrac edilmişdir.

Cədvəl 2.2

2012 - 2015-ci illər üzrə müəssisənin əsas sosial - iqtisadi göstəricilərinin dinamikası³⁶

№	Göstəricilər	İllər		Kənarlaşma	
		2012	2015	Məbləğlə	%
1	Ümumi əmtəlik məhsul, min man.	3044,00	2360,30	- 688,70	77,40
2	Satılan məhsul, min man.	4608,80	2872,30	- 1826,50	60,20
3	ƏİF-in orta illik dəyəri, min man.	1700,09	1707,89	+ 7,80	100,40
4	Əmtəlik məhsulun maya dəyəri, min man.	3889,60	2320,29	- 1569,31	59,60
5	Əmək haqqı fondu, min man.	284,90	202,73	- 82,17	71,10
6	İşçilərin orta illik sayı, min man.	870,0	710,0	- 160,0	18,40
7	Fondverimi, min man.	1,79	1,39	- 0,40	22,35
8	Fondtutumu, min man.	0,56	0,72	+ 0,16	28,57

Müəssisənin qeyd edilən vaxt intervalı üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə nəzərə saldıqda qənaətə gəlmək olur ki, 2012 - də təqribə 3,044 mln. man., 2015 – də isə 2,36 mln. man. məbləğində kənara təyinat alan məhsul istehsal edilmişdir. Müəssisədə keçən illə, yəni 2012-ilə müqayisədə 2015 - dən 0,68 mln. man. az məhsul istehsal edilmişdir. Satılan məhsulun kəmiyyətinə baxdıqda 2012 - də isə təqribən 4,60 mln. man., 2015 - də isə 2,80 mln. man. dəyərində məhsul reallaşdırılmışdır. Nəticə, 2012-ilə müqayisədə 2015 - də 1,82

³⁶ “Bakı Tikiş Evi” ASC-nin 2012-2015 –ci illər üzrə statistik məlumatları

mln. man. az məhsul reallaşdırılmışdır. Bunun təbii ki, səbələri müxtəlif ola bilər. Məsələn, müəssisə tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi, sifarişlərin olmaması, bazarda alıcıların tələblərinə uyğun məhsullarla çıxış etməmə və s.

Qeyd edilən dövrdə istehsal olunan məhsulun həcmnin dəyərə ifadədə 22,60% azalmasına baxmayaraq istehsal əsas fondları 0,40% artmış, SİH-in əmək haqqı fondu 28,90%, SİH-in sayı 18,40%, fondverimi 22,35% azalmış və fondtutumu isə 28,57% artmışdır. Təbii ki, müşahidə olunan rəqəmlər müəssisənin iqtisadi cəhətdən olduqca zəif arzuolunmaz vəziyyətdə olduğunu göstərir.

İstehsal olunan məhsulların maya dəyərini tədqiqat dövründə azalması təbii ki, istehsal həcmnin azalmasının da təsiri altında baş verir. Məlumdur ki, yüngül sənaye sahəsində istehsal olunan məhsulların maya dəyərini təqribən 70%-i material xərcləri ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin dövrdə isə xammal və materialların alış qiymətində, daxili bazarda qiymətlərdə azalma müşahidə olunmamışdır. Nəticə, sadəcə olaraq istehsal həcmnin azalmasına uyğun olaraq da ümumi məhsulun ümumi maya dəyəri azalmışdır. .

Statistik rəqəmlərə əsasən söyləmək olar ki, satılan məhsulun həcmi, dəyər ifadədə kəmiyyəti 2012-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə 39,80% azaldığı halda bu dövrdə müvafiq olaraq əmtəlik məhsulun maya dəyəri 40,40% azalmışdır. Nəzərə alsaq ki, istehsalın həcmi artması ilə şərti sabit xərclərin vahid məhsula düşən çəkisi azalır və əksinə. Tədqiqat dövründə isə əksinə istehsalın həcmnin azalması ilə vahid məhsula düşən şərti sabit xərclərin çəkisinin azalmasında qanunauyğunluq pozulur.

Qeyd edilən vəziyyəti cədvəl 2.3-də verilən statistik məlumatlar əsasında daha ətraflı təhlil etmək olar.

Statistikaya görə müəssisədə 2012-ci ilə müqayisədə 2015-ci ildə binaların dəyəri 4,87 min man., ötürücü qurğuların dəyəri 0,12 min man., maşın və avadanlıqların dəyəri 5,60 min man. artmışdır. Nəqliyyat vasitələrinin dəyəri həmin dövrdə 1,58 min man. və həmçinin təqdim edilən dövrdə qeyd edilən İƏF-in dəyəri isə 1,23 min man. məbləğdə azalmışdır.

Müəssisədə İF-in hərəkəti³⁷

Göstəricilər	2012		2015	
	Qalıq (ilin əvvəlinə)	Qalıq (ilin sonuna)	Qalıq (ilin əvvəlinə)	Qalıq (ilin sonuna)
Binalar, min man.	1071,00	1075,87	1075,87	1075,87
Ötürücü qurğular, min man.	26,28	26,40	26,40	26,40
Maşın və avadanlıqlar, min man.	485,58	491,18	491,18	491,18
Nəqliyyat vasitələri, min man.	91,36	89,78	89,78	89,78
Çoxillik bitkilər, min man.	5,54	5,56	5,56	5,56
Digər növ əsas vəsaitlər, min man.	20,23	19,00	19,00	19,00
Cəmi	1999,99	1999,99	1999,99	1999,99

Nəticə, tədqiqat aparılan dövrdə tədqiqat obyektini olan müəssisədə İF-in dəyəri 4,97 min man. məbləğində və ya 0,45% artmışdır. Beləliklə, nəticə etibarilə söyləmək olar ki, müəssisənin əsas kapitalında tədqiqat aparılan dövrdə əsaslı dəyişikliklər müşahidə olunmur.

Yuxarıda da müəyyən qədər məlumat verildiyi kimi tədqiqat obyektinin istehsalında əsas istiqamət respublikanın orta ümumtəhsil məktəbliləri üçün geyimlər və həmçinin Azərbaycan Respublikasının Milli ordusu və sərhəd xidməti heyəti, polis və digər strukturları üçün müvafiq olaraq xüsusi geyimlər istehsal edilərək dövlət sifarişinə uyğun olaraq tələb olunan vaxtlarda və həcmərdə tələblər

³⁷ "Bakı Tikilş Evi" ASC-nin 2012-2015 –ci illər üzrə statistik məlumatları

üzrə göndərilir. Həmin dövrdə paralel olaraq müvafiq istehsal sexlərində xüsusi sifarişlər əsasında milli geyimlər istehsal edilir.

İstehsal olunan məhsulun çeşidinin dəyişməməsi, istehsalda sabitlik, həcmnin artmaması, müəssisənin əsasən dövlət sifarişlərinə üstünlüyün verilməsindən irəli gəlir.

Bu cür nöqsanların aradan qaldırılması və yeni məhsulların istehsalının mənimsənilməsi, bazar tutumunun artırılması üçün marketinq xidmətindən yararlanmalıdır.

Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə, inkişaf etmiş ölkələrdə yaradılmış və mənimsənilmiş yenilikərin tətbiqinə üstünlüyün verilməsi müqabilində biz hələdə bu kimi addımların atılmadığını seyr edirik.

Qabaqcıl təcrübələrə söykənərək qeyd etmək istərdik ki, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinə ənənəvi yanaşmanı əsas götürərək müasir innovativ texnika və texnologiyanın hazırlanmasının (əldə edilməsinin) layihələndirilməsi, işlənilməsi, tətbiqi və mənimsənilməsi kimi tədbirlərdən alınan iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır. İqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsinə 5 mərhələ üzrə aparılır:

I mərhələ - innovativ tədbirlərinin hazırlanması və reallaşdırılması üçün gərək olan məsrəflərin (dəyər ifadədə) müəyyən edilməsi;

II mərhələ - müvafiq tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün tələb olunan həcmdə maliyyə resurslarının mümkün əldə olunma mənbələrinin müəyyən edilməsi;

III mərhələ - həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərdən əldə olunması gözlənilən nəticənin qiymətləndirilməsi;

IV mərhələ - layihəyə uyğun olaraq hazırlanmış yenilikərin tətbiqi və mənimsənilməsi;

V mərhələ - layihələndirilmiş, işlənilərək tətbiq edilmiş və mənimsənilmiş yeniliklərin nəticələrinin yeniliyə qədər olan nəticələrlə müqayisəli şəkildə təhlili.

İqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsi məlum olduğu kimi yeniliyin tətbiqindən sonra il ərzində əldə edilən iqtisadi nəticənin yeniliyin tətbiqi ilə əlaqədar çəkilən xərclərə nisbəti kimi müəyyən edilir.

İnnovativ yeniliklərin tətbiqi, əsas kapitalın yeniləndiyi bir şəraitdə texnika və texnologiyada yeniliklərin edilməsi ilə yanaşı idarə etmədə, kadrların bilik və bacarıqlarının artırılmasına da ehtiyac vardır. Belə ki, tətbiq edilən texnika və texnologiyadan daha səmərəli və məhsuldar istifadənin təmin edilməsi məqsədilə bu kimi işlərin də paralel olaraq aparılmasına ehtiyac və ya zərurət vardır.

Müəssisədə fondla silahlanma səviyyəsinin azaldılmasına və rentabelliyin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün innovativ texnologiyanın tətbiqi əvəz olunmazdır. Yenilik daha məhsuldar, az istehsal meydançasını məşğul edən, az enerji sərfiyyatlı və dəyəri aşağı olan maşın və avadanlıqların tətbiqini nəzərdə tutur.

“Bakı Tikiş Evi” ASC yüngül sənayenin tikiş sahəsini təmsil edən müəssisə olaraq tədqiqatın obyektini təşkil edir. Tədqiqat obyektinin statistik göstəricilərini əhatəli təhlil etməklə onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin necə dəyişdiyini, dinamikasını izləmək olar. Təbii ki, mövcud göstəricilərə, tendensiyaya əsaslanaraq onun fəaliyyətinin gözlənilən nəticələrini proqnozlaşdırmaq olar.

Cədvəl 2.4-də qeyd edilən müvafiq statistik məlumatlara görə 2012-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə fondverimi 22,35% artmış, həmin dövrdə əmək məhsuldarlığı 5,5%, sənaye istehsal heyətinin sayı isə 25,26% azalmışdır ki, buna baxmayaraq fondla silahlanmanın səviyyəsi isə 31,59% artmışdır.

Müəssisənin sənaye istehsal heyətinin sayının azalmasına fonunda fondla silahlanmanın 31,59 faiz azalması müsbət tendensiya kimi dəyərləndirilə bilər. Fondla silahlanmanın, sənaye istehsal heyətinin sayca azalması, fondverimi və əmək məhsuldarlığının azalması şərti olaraq bir-biri ilə əlaqədardır.

Burada mühüm məsələ əsas kapitaldan intensiv və ya ekstensiv istifadə olunmasının müəyyən edilməsidir. Bu göstəricinin müəyyən edilməsi üçün müvafiq göstəricilərə malik olmaq lazımdır. Bizim halda yuxarıda qeyd edilən nəticələrin nə qədər qanunauyğun olduğunu söyləmək mümkün deyildir.

Nəticə, ondan ibarətdir ki, tədqiqat dövründə müəssisənin təminat, istehsal və satış üzrə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini müsbət qiymətləndirmək yalnız olardı.

Cədvəl 2.4

Müəssisənin 2012-2015-ci illər üzrə iqtisadi göstəriciləri

	Göstəricilər	2012	2015	Kənarlaşma, (±)
1.	SİH - in orta illik sayı, nəfər	870,0	710,0	- 160,0 və ya 18,39%
2.	Fond verimi, man/man	1,79	1,39	- 0,40 və ya 22,35%
3.	Əmək məhsuldarlığı, nəfər/man	3516,09	3338,45	- 177,64 və ya 5,50 %
4.	Fondla silahlanma, nəfər/man	3516,09	2405,47	1110,62 və ya 31.59%

Təbii ki, statistik məlumatların təhlili və alınan iqtisadi məyus edici nəticələrə əsaslanaraq müəssisədə İƏF-dən istifadənin effektivliyinin artırılmasının ən mühüm və əhəmiyyətli yolu kimi rəhbərlik tərəfindən müəssisənin İƏF-nin yenilənmə konsepsiyasının işlənilməsi, tətbiqi və tez bir zamanda mənimsənilməsi tövsiyyə olunur. Bu yöndə də müəssisənin amortizasiya siyasətində müvafiq dəyişikliklərin edilməsinə, daha doğrusu amortizasiyanın sürətlənməsinə, məhsulun maya dəyərində onun payının artırılmasına ehtiyac vardır. Bunun nəticəsində maşın və acadanlıqlar sürətlə öz dəyərini hazır məhsul üzərinə keçirməklə, istismar müddəti azalmaqla, yeni müasir texnika ilə əvəz olunması prosesini sürətləndirmiş olacaqdır.

Beləliklə, sənaye müəssisəsində istehsal əsas fondlarından ekstensiv istifadədən intensiv istifadəyə yerin verilməsi təklif olunur. İntensiv istifadə nəticəsində əmək məhsuldarlığı, fondverimi artır və eyni zamanda amortizasiyanın sürət də artır, nəticədə əsas kapitalın istismar müddətindən asılı olmayaraq

avadanlıqlar dəyərini hazır məhsul üzərinə daha qısa zaman kəsiyində keçirir. Bu isə öz növbəsində maşın və avadanlıqları dünya bazarında yaranan yeniliklər uyğun olaraq təzələmək prosesi də sürətlənəcəkdir.

Nəticə etibarilə istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti artar, əmək məhsuldarlığı yüksələr və istehsalın səmərəliliyi səviyyəsini artırmaq imkanı əldə edilmiş olar.

2.3. «Bakı Tikiş Evi» ASC-də texniki təminat və əsas kapitalın hərəkatının təhlili

İstehsal müəssisələrində istehsal əsas fondlarından intensiv və effektiv istifadə müəssisəyə, istehsal prosesinə əlavə istehsal avadanlıqları cəlb etmədən əldə edilə bilər.

Bazar münasibətləri, sərt və kəskin rəqabət şəraitində, ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət birliyinə daxil olma ərəfəsində olduğu bir zamanda üstehsal resurslarından, o cümlədən əsas kapitaldan istifadəyə, ümumiyyətlə müəssisənin istehsal fondları ilə təminatı məsələlərində daha da ciddi münasibətə və onlardan istifadədə yeni yanaşmalara, bu sahədə yeniliklərin ediməsinə ehtiyac vardır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi müəssisədə fondveriminin səviyyəsi baza ilə nisbətdə hesabat ilində azalmışdır ki, nəticədə bütün göstəricilərin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Əgər müəssisə rəhbərliyi bu tendensiyanın qarşısını vaxtında almazsa onun perspektivi arzuolunmaz nəticələrlə yekunlaşa bilər.

Bu halda müəssisə nə etməlidir? Təbii ki, ilk öncə istehsal güclərini, maşın və avadanlıqların tam gücündən istifadə edilməsini təmin etməlidir. Bunun üçün isə sifarişlər zənbilinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməli (belə ki,

müəssisənin istehsal etdiyi əsas məhsul kütləsi dövlət sifarişi əsasında xüsusi xidmət qrupları üçün təyinat alır) və eyni zamanda istehsalın bir hissəsi isə daxili bazarda öz mövqeyini möhkəmləndirmək və xarici bazarlarda “günəş altında” yer etmək üçün yüksək keyfiyyətli və müvafiq olaraq maya dəyəri aşağı olan məhsulların istehsalını təmin etməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə resurslarının çatışmazlığı şəraitində xərclərin istiqaməti, kəmiyyəti və xərclənmə müddəti və şərtləri əvvəlcədən geniş əhatədə müzakirə olunmalı, prioritetlər müəyyən edilməli və nəhayət ondan sonra digər istiqamətlərlə yanaşə müəssisənin istehsal parkının yenilənməsi barədə qərar qəbul edilməlidir.

Qeyd edildiyi kimi müəssisənin fondverimi göstəricisinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdir. Buna əsas səbəblərdən biri də istehsal üçün artıq lazım olmayan, istismara yararsız olan fondların əsas kapitalda xüsusi çəkisinin artması da ola bilər. Bu baxımdan da bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müasir iqtisadi şəraitdə, rəqabətin və rəqabətə qoşulanların durmadan artdığı bir dövrdə fiziki köhnəlmə prosesinin ekstensiv istehsaldan intensiv istehsala keçid ilə mənəvi və sosial köhnəlməni qabaqlamalıdır. Belə ki, mənəvi və sosial köhnəlmə avadanlıqlardan istifadə olunmadan belə baş veridiyini nəzərə alsaq bu baxımdan fiziki köhnəlmənin, onun iqtisadi köhnəlmə deyilən istiqamətində fəallıq nəticə baxımından daha əhəmiyyətlidir.

Qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılmasından əvvəl və sonra əsas kapitaldan, əmək vasitələrindən istifadə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müvafiq göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

Əmək vasitələrindən səmərəli (və ya əksinə) istifadə bir sıra amilərin təsiri nəzərə alınmaqla mümkün olur. Məsələn, istehsal prosesində boşdayanmalar, avadanlıqların və digər istehsal vasitələrinin normadan çox təmirə dayandırılması, plan-təmir proqramına müvafiq olaraq maşın və avadanlıqların cari, orta və uzunmüddətli təmiri hesabına saz vəziyyətdə saxlanması, istehsal əsas fondlarının

tələblər uyğun olaraq dövrü olaraq modernləşdirilməsi, çoxnövbəli iş rejiminə keçid və s. Digər bir yanaşma istehsal müəssisələrinin vaxtında və tələblərə cavab verən maşın və avadanlıqlarla, alət və tərtibatlarla düzgün təmin edilməsidir.

Tədqiqat obyektini olan “Bakı Tikiş Evi” ASC-nin də müasir, innovativ maşın və avadanlıqlarla təmin olunma imkanları dəyərləndirilərək, təminat prosesini mərhələlər üzrə də təşkil etmək olar. Bu prosesin normal gedişatının təmin edilməsində növbəlilik əmsalının nəzərə alınması mühüm rol oynaya bilər.

“Bakı Tikiş Evi” ASC-nin istehsal əsas fondları ilə təminatı məsələləri əmək vasitələrinin alınması və istismara haçan daxil edilməsi ilə də əlaqəlidir.

Müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda sənaye müəssisələrinin fondlarla təminatını dəyərləndirmək üçün müəssisənin mövcud istehsal əsas fondlarının ümumi dəyərini plan üzrə tələb olunan fondların ümumi dəyərində nisbəti kimi müəyyən edilməsi tövsiyə olunur.

Bu göstərici mahiyyət etibarilə qiymətləndirmə üçün yaralı hesab edilir. Növbəlilik əmsalı hər bir avadanlığın orta hesabla neçə növbə işləməsinə göstərir. Bu göstərici aşağıda verilən düstur vasitəsilə müəyyən edilir:

$$\Theta_n = (Mn1 + Mn2 + Mn3) / Nq.a.$$

Burada, Mn1, Mn2, Mn3 – gün ərzində faktiki işlənmiş maşın-növbənin kəmiyyəti,

Nq.a. – quraşdırılmış avadanlıqların ümumi sayı.

Avadanlığın işinin növbəlilik əmsalının artırılması məhsul istehsalı həcmində artırılmasına və əsas fondlardan səmərəli istifadəyə zəmin yaradır.

Avadanlığın işinin növbəlilik əmsalının mahiyyətini və əhəmiyyətini unutmamaq olmaz. İqtisadyönlü bir çox ədəbiyyatlarda sənaye müəssisələrində əməyin (hər bir işçinin) fondla silahlanma səviyyəsini müəssisənin özünün fondla təmin olunma dərəcəsi kimi də qiymətləndirirlər. Bu yanaşma ilə razılaşmaq olmaz. Çünki əməyin fondla silahlanması müəssisənin bütün işçilərinin fondla

təmin olunma səviyyəsini göstərir. Fondla silahlanma göstərisini aşağıda verilən düstur vasitəsilə müəyyən edirlər:

$$F_s = \Theta F_{o.d.} : I_{o.s.},$$

burada, $\Theta F_{o.d.}$ – müəssisənin əsas fondlarının orta illik dəyəri;

$I_{o.s.}$ – müəssisənin işçilərinin orta illik sayı.

İctimai məhsulun istehsalı və milli gəlirin artırılması üçün sənaye müəssisələrində istehsal əsas fondlarından rəşional istifadə zəruridir. İstehsal əsas fondlarından istifadənin səviyyəsini yüksəldilməsi əlavə qapital qoyuluşu və daha qısa zamanda istehsalın həcmi artırılmasına imkan verir. Eyni zamanda istehsal tempini sürətləndirir, yeni fondların təkrar istehsalına məsrəfləri və istehsal xərclərini azaldır.

İƏF-dən istifadə səviyyəsini yüksəldilməsinin iqtisadi effekti ictimai əmək məhsuldarlığının artırılması ilə xarakterizə olunur.

Sənayedə fəaliyyət göstərən sahə müəssisələrində İƏF-in tərkibini, quruluşunu, hərəkətini və istifadə səviyyəsini, həmçinin digər parametrləri təhlil vasitəsilə təyin etmək olar.

Ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında artan rəqabət şəraitində qeyd edilən göstəricilərin yaxşılaşdırılması mühüm əhmiyyətə malikdir. Sənaye müəssisələrinin əsas istehsal fondlarının strukturunu təhlil zamanı onları əsasən üç yöndə araşdırmaq gərəkdir.

Daha dəqiqi sənaye təyinatı almış İƏF, digər sahərə üzrə təyinat almış İƏF və qeyri fondlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, təhlilin daha əyani olması üçün hər üç istiqamətin ümumidə xüsusi çəkisi hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna təyin edilməlidir.

ƏF-in strukturunu və istismara daxil edilməs və istismardan çıxarılması bir söxlə hərəkətini öyrənmək və təhlil etmək məqsədilə cədvəl 2.5-in tərtib edilməsi və onda verilən statistik məlumatlardan istifadə etməklə vəziyyəti xarakterizə etmək olar.

Statistik məlumatlara görə “Bakı Tiki Evi”-də İƏF-ı quruluş baxımından 2015-ci ildə dəyişməz qalmışdır. Daha dəqiqi ilin əvvəlinə bu göstərici 1707,9 mln. man. təşkil etdiyi kimi ilin sonuna da məhz bu kəmiyyətə malik olmuşdur.

Cədvəl 2.5.

Müəssisədə 2015-ci ilin sonuna ƏF-in hərəkəti

Göstəricilər	Cəmi	Sənaye İƏF	Digər sahə- lərin İF	Qeyri fondlar
I. İlin əvvəlinə müəssisənin ƏF-in dəyəri, min man.	1707,90	1502,00	6,90	199,00
ƏF-in xüsusi çəkisi	100,0	87,94	0,40	11,65
II. ƏF-in daxil olub, min man	7,88	-	-	7,88
ƏF-in xüsusi çəkisi	100,0	-	-	100,0
III. Müəssisədən ƏF çıxmışdır	7,88	-	-	7,88
Onların xüsusi çəkisi	100,0	-	-	100,0
IV. Müəssisədə ilin axırına ƏF qalmışdır, min man	1707,90	1502,00	6,90	199,00
ƏF-in xüsusi çəkisi	100,0	87,94	0,40	11,65

İl ərzində müəssisəyə daxil edilən əsas fondların dəyəri ilə il boyu müəssisədən çıxarılan ƏF-in dəyəri 7,88 min manata bərabər olmuşdur. Məntiqi yanaşmaya görə bunlar da tikiş maşınları üçün kiçik detalların (tikiş maşınları üçün iynə, kəmərlər və s.) alınmasına çəkilən xərclərdən ibarətdir.

Müəssisənin istehsal əsas fondlarının ümumi dəyərində cəmi 0,46% yenilənmə və ya təmir üçün detalların alınması üçün xərclər çəkilmişdir.

Əlbətdə ki, əsas fondların strukturunda yeniliklərin aparılmaması, innovasiya proseslərinin də tətbiq edilməməsindən xəbə verilir.

Daxili və xarici bazarlarda öz nişasını tapmaq və bazar payını tədricən genişləndirmək üçün əsas məsələlərdən biri müntəzəm olaraq əsas və dövriyyə kapitalında, istehsal olunan məhsulların istehlak xüsusiyyətlərində mütəmadi olaraq yeniliklərin edilməsi günün əsas tələbidir.

FƏSİL III. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLARI

3.1. Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafına təsir edən amillərin müəyyən edilməsi

Dayanıqlıq kompleks daxili və xarici amillərin təsiri altında formalaşır. Amil (latıncadan, *factor*- edən, istehsal edən) – hər hansı bir prosesin səbəbi, hərəkətverici qüvvəsidir (onun xarakterini və ya onun ayrı-ayrı əlamətlərini müəyyən edən). Amillər – zəruri informasiya sahələri üzrə qruplaşdırılmış, yəni bazarın əsas tədqiqat bölmələri üzrə qruplaşdırılmış konkret hadisə və tendensiyalardır³⁸.

Beləliklə, dayanıqlıq amilləri –səbəblərdir, hansılar ki, onun pozulmasına səbəb ola bilər (artmasına və ya azalmasına), yaranma yeri, təsirin xarakteri və istiqaməti, təsir obyektı və s. asılı olaraq təsnifatlaşdırılır.

Amilləri metodlar üzrə bölə bilərik: iqtisadi və qeyri-iqtisadi (siyasi, hüquqi, ekoloji); üsul üzrə: birbaşa və dolaylı təsir amilləri³⁹.

Onların nisbəti, təsiri, qarşılıqlı əlaqəsi yalnız hər hansı bir subyekt üçün deyil bütün iqtisadi sistem üçün aktualdır. Müəyyən tarixi dövrlərdə birinin təsiri artır başqalarının isə əksinə azalır, digər dövrlərdə isə əksinə ola bilər.

Müəssisələrin müxtəlif xarakterli böhranları ötməsi, rəqabət mübarizəsində qalib gəlməsi, iqtisadi dayanıqlığı saxlamaq daha çox onun daxili amillərin təsirindən, onun daxili mühitinin vəziyyətindən asılıdır.

Daxili amillər qrupu özündə müəssisənin məqsədi, vəzifəsi, strukturu, texnologiyası və kadrlarını cəmləşdirir. İqtisadi stabil ölkələrdə xarici və daxili amillərin nisbəti sonuncunun xeyrinə formalaşır. Bu nisbətdə daxili mühit möhkəm xarakterə və inkana malik olur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki,

³⁸ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд., исправ. – М.: ИНФРА-М, 1998

³⁹ Каплан Р.С., Нортон Д.П. Стратегические карты. Трансформация нематериальных активов в материальные результаты / пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 512 с.

müflisləşməində üçdə bir hissə xarici amillər və üçdə iki hissə isə daxili amillər iştirakçısıdır. Yəni müflisləşmənin səbəblərinin müvafiq olaraq 1/3-i xarici amillər və 2/3-i hissəsi isə daxili amillərin payına düşür. Bununla belə zərurət yoxdur ki, təsdi edək ki, stabil iqtisadi şəraitdə inkişafa əks təsir edən əsas maneələr bir qayda olaraq onun özünün özəl fəaliyyət sferəsindədir və müəssisənin məqsədləri ilə bağlı, məqsədlərə nail olma üzrə fəaliyyətin təşkili və idarə edilməsi metodları ilə əlaqəli daxili fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər vardır⁴⁰.

Xarici mühit amilləri təsirinin müxtəlif səviyyələri və istiqamətləri vardır. Onların üç səviyyəyə bölünməsi mümkündür: regional, milli və beynəlxalq. Öz istiqamətlənmələri üzrə amillər stabilləşdirici və sabitliyi pozan kimi fərqləndirilirlər.

Müxtəlif səbəblərdən, daha dəqiq obyektiv və subyektiv səbəblərdən son dövrlərdə xarici amillərin təsiri artmışdır, xüsusilə beynəlxalq səviyyədə sabitliyi pozma istiqamətində. Xarici mühit amillərinin təsiri öqtisadiyyatın sahələrinin, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini zəiflədir, sabitliyini azaldır, tarazlıqdan çıxarır, milli iqtisadiyyatın onlardan asılılıq dərəcəsini artırır.

Milli, regional, sahə və müəssisə səviyyəli xarici amilləri iki əsas qrupa bölmək olar: birbaşa və dolayı təsir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr xarici mühit amillərini inkar edə bilmir və əksinə onları daha yaxından izləyivə adekvat olaraq onların təsirinə reaksiya verirlər. Xarici mühit amillərinin bu gün inkar edilməsi, müəssisənin növbəti gün müflisləşməsi deməkdir.

Müəssisənin qayanıqlı fəaliyyətini bilavasitə müəyyən edən xarici mühit müəssisəyə obyektiv və subyektiv amillər vasitəsilə təsir edir. Hər bir amilin müəssisənin işinin səmərəliliyinə təsiri müxtəlif formalarda təzahür ola bilər. Xarici amillərdən başqa müəssisənin dayanıqlığına müəssisənin daxili amilləri də təsir edir.

⁴⁰ Татарских Б.Я. Основные тенденции динамики структуры производственно-технологического потенциала машиностроения России. – Самара: Изд-во Самар. гос. экон. ун-та, 2005.

Xarici obyektiv amillər müəssisənin fəaliyyətinə və inkişafına birbaşa təsirə malik olan xarici mühit amillərinin məcmusudur. Bu qrup amillərə əmək, maliyyə, informasiya, maddi və digər resurslarla təmin edənlər, rəqiblər və başqaları aid edilir.

Ümumiyyətlə, sənayenin dayanıqlı inkişafına təsir edən amilləri aşağıdakı kimi fərqləndirmək xarakterizə etmək olar⁴¹:

1. Milli qanunvericilik. Bu amil müəssisənin inkişafına təsir edən əsas obyektiv xarici mühit amilidir. Bütün hüquqi aktları iki yerə bölmək olar: Respublika hüquqi aktları və yerli hüquqi aktlar. Sənaye müəssisələri bütün səviyyəli normativ –hüquqi aktlara riayət etməlidirlər. Bəzi hallarda qanunvericilik aktları müəssisələrdə qeyri müəyyənliyə səbəb olur.

2. Resurs təminatı. Bu amil müəssisə fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi, əmək və maliyyə resurslarının məcmusundan ibarətdir. Fəaliyyət göstərən hər bir müəssisədə istifadə edilən və tələb olunan resursların ciddi uçotu aparılmalıdır, uçot öz növbəsində müəssisənin onlardan daha səmərəli istifadəsinə imkan yaradır.

2.1. Maddi resurslarının tərkibinə xammal, material, avadanlıq, enerji, dəstləşdirici əşyalar daxil edilir.

2.2. Əhali müəssisənin əmək resurslarının əsas kontinqentini özündə ifadə edir. Əhalinin maddi dəyərlərin istehsalçısı kimi xarakteristikalarından biri əmək potensialıdır. Əmək potensialı əhəlinin əməkqabiliyyətliyini müəyyən edən müxtəlif keyfiyyətlərin məcmusunu özündə cəmləşdirir.

2.3. Maliyyə resursları. Bu resursların daha əhəmiyyətlilərindən biridir. Kredit təşkilatları müəssisələrin mövcudluğunun qorunub saxlanmasına və inkişafına güclü təsir edir. Müəssisələrin çoxu indiki şəraitdə dövrüyyə vəsaitləri üzrə qıtlıq çəkir, kredit götürməklə borc vəsaiti cəlb etməli olurlar. Ölkədə bütövlükdə sənayenin inkişafı üçün sənaye müəssisələrinin güzəştli kreditləşdirmə siyasətinin işlənməsinə ehtiyac vardır.

⁴¹ О.А.Зингер, А.В.Ильясова Факторы, влияющие на устойчивое развитие промышленных предприятий

3. Tərəfdaşlar. Müəssisənin tərəfdaşları onun fəaliyyətinə və dayanıqlı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

4. Rəqib müəssisələr. Rəqiblər müəssisələrin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Məhz rəqiblər rəqabətqabiliyyətli məhsullar buraxmaqla, heyət üçün daha əlverişli iş şəraiti yaratmaqla müəssisələri inkişaf etməyə imkan verir. İqtisadiyyatda, sosial sferada və bu kimi digər istiqamətlərdə gedən proseslər nəticəsində rəqabət yalnız əmtəə bazarlarında deyil, material və əmək bazarlarında da rəqabət güclənir. Rəqabət mübarizəsi müəssisələrin daxili mühitinə də təsir edir, xüsusilə də istehsalçı müəssisələrə. Buna görə də istehsal olunan məhsulun keyfiyyətini, istehlak xüsusiyyətlərini müntəzəm olaraq izləməli və parametrləri yüksəltmək lazımdır.

5. Məhsul istehlakçıları – müştərilər. Müştərilərə son dövrlər xarici mühitin əsas amilləri kimi baxılır. Müəssisələrin inkişafına onların güclü təsiri qeyd edilir. Xarici mühit məhz, istehlakçılar vasitəsilə müəssisələrə təsir edir, onların strategiyasını müəyyən edir.

6. Dövlət hakimiyyət orqanları. Bu müəssisələrə olduqca güclü və hər tərəfli təsir edən, onun fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən dərəcədə müxtəlif təsir vasitələrinin köməkliyi ilə təyin edən amildir. Dövlət hakimiyyət orqanları müəssisələrin fəaliyyətinə və inkişafına təsir edir.

Birbaşa təsir amillərində baş verən dəyişikliklərə müəssisə ikili reaksiya verə bilər: o daxili mühiti müəyyən qədər dəyişməklə həm uyğunlaşdırma siyasəti aparar, həmçinin aktiv və ya passiv əks təsir siyasəti yürüdə bilər.

Subyektiv xarici amillər – xarici mühit amillərinin məcmusudur, müəssisələrin fəaliyyətinə və inkişafına təsir etmə imkanlarına malikdirlər. Dolayısı təsir amilləri iqtisadi dayanıqlığı artıran və ya azaldan fon amilləri rolunda çıxış edir. Bu qrupa iqtisadiyyatın vəziyyəti, təbii, sosial-siyasi və s. amillər aid edilir⁴².

Siyasi vəziyyət müəssisələrin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu təsir dünya iqtisadiyyatında, siyasi həyatında baş verən hadisələrin fonunda daha da

⁴² Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов / пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 453 с.

güclənir. Ölkədə mövcud olan siyasi vəziyyətdən asılı olaraq investisiya yatırımı, kapital axını arta və ya azala bilər.

İqtisadi vəziyyət müəssisələrin inkişafına ciddi təsir edən amillərdən biridir. Yerli müəssisələrin fond birlərində səhmlərinin qiyməti, enerji daşıyıcılarının qiyməti, milli valyutanın kursu, inflyasiyanın səviyyəsi, kredit üzrə faiz dərəcəsi və s. bu kimi göstəricilər milli iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirir. Müəssisələrin inkişafın daha ciddi ölkədə iqtisadiyyatın inkişaf fazaları təsir göstərir. İqtisadi yüksəlik, artım işgüzar fəallığın artmasına, müəssisənin inkişafına məhsuldar təsir göstərir. Tənəzzül isə əlsinə təsir edir.

Elmi-texniki tərəqqi mürəkkəb sistem olan müəssisəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Tenologiya, elektroenergetika, kompyuter texnikası, yeni material növlərinin yaradılması və s. kimi sahələrdə kəşflər iqtisadiyyatın, sosial sferanın, sənaye istehsalının bütün sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb olur.

İnformasiya təminatını ayrıca amil kimi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, informasiya olmadan nə, kim üçün, haçan, nə qədər, nə vaxt istehsal etməli və s. bu kimi suallara cavab vermək mümkün deyil. Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı bu sahədə olan problemləri aradan qaldırır. Digər məsələ toplanılmış informasiyaların mənbəyinin mötəbərliyi, informasiyanın düzgün təhlili və etibarlı nəticənin edilməsidir ki, onun da əsasında qərarlar qəbul edilir. Bu amil müəssisənin həm daxili, həmçinin xarici mühitinə aid edilə bilər.

Müəssisə dolayı təsir amillərinə özünün məqsədlərini, vəzifələrini, strukturunu, texnologiyasını və heyətinin maksimum uyğunlaşdırmalıdır.

Daxili amillər. Müəssisənin daxili amilləri onun fəaliyyətinə və inkişafına birbaşa təsir edir. Daxili mühit amillərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. İstehsal mürəkkəb proses olmaqla avadanlıq, texnologiya, heyətin ixtisası ilə xarakterizə olunur. Avadanlığın və istifadə olunan texnologiyanın nə qədər təkmil olmasından istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti, nəticə etibarilə, onun rəqabətqabiliyyətliyi asılı olur. İstehsal daxili amillər arasında ən əsasdır. O müəssisənin dayanıqlığını müəyyən edir.

2. Strateji menecment sistemi. Müəssisənin iqtisadi dayanıqlığının təmin edilməsində müəssisədə formalaşdırılmış strateji menecment sistemi xüsusi rol oynayır. Strateji menecment idarəetmənin səmərəliliyini yüksəltməyə imkan yaradır, biznesin stabil inkişafı üçün baza yaradır, əks təsir tədbirlərinin hazırlanmasına imkan verir.

3. Maliyyə. Müəssisədə maliyyənin planlaşdırılmasının necə aparılmasından investisiyanın cəlb edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin alınması, əldə edilən mənfəətin istifadəsi və bütövlükdə müəssisənin inkişafı asılıdır.

4. Təşkilati struktur. Ona heyətdən, maliyyədən, avadanlıq və texnologiyadan, əmək predmetlərindən, istehsal meydançalarından rəşional istifadəyə imkan verən sistemdir.

5. Müəssisənin sənaye istehsal heyəti. Bu o resurslardandır ki, hansılar olmadan müəssisənin fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Heyətin kvalifikasiyasından, motivlədirici stimullarından müəssisənin fəaliyyətinə dayanıqlığı və davamlı inkişafı bir başa asılıdır.

6. Elmi tədqiqat və konstruktor işlərin təşkili. Bu ilk növbədə hər hansı bir müəssisənin nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi tədqiqat və konstruktor şöbəsi olmaqla işi iqtisadiyyatı müxtəlif təsərrüfat sahələri üzrə elmi-tədqiqat konstruktor işləmələrinin aparılması ilə məşğuldur. Bununla o müəssisənin inkişafına əhəmiyyətli təsir edir, texnologiyanın təkmilləşdirilməklə, onun rəqabətqabiliyyətliyini yüksəltməklə müəssisəyə zamanla ayaqlaşmağa imkan yaradır.

Tədqiqat prosesində müəssisələrin dayanıqlı inkişafına təsir edən əsa amillər müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, amillər vardır ki, müəssisənin fəaliyyətindən asılı deyillər. Bu amillərə aşağıdakılar aid edilir:

- ümumi iqtisadi amillər. Bu amillərə milli məhsulun həcmnin azalması, inflasiyanın artması, ödəniş dövriyyəsinin zəifləməsi, vergi sisteminin və tənzimləyici qanunvericiliyin qeyri sabitliyi, əhalinin real gəlirlərinin azalması, işsizliyin artımı aid edilir.

- bazar amilləri. Bu kimi amillərə daxili bazarın tutumunun azalması, bazarda inhisarlığın güclənməsi, tələbin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, fond bazarının fəallığının zəifləməsi, valyuta bazarında qeyri-sabitlik aid edilir.

- digər amillər. Bu qəbilədən olan amillərə demoqrafik meyillər, təbii fəlakətlər, kriminogen vəziyyətin pisləşməsi, siyasi qeyri-sabitlik və s. aid edilir⁴³.

Sənaye müəssisələrinin böhranı ötmək, rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək, dayanqlı inkişafı qoruyub saxlamaq daha çox daxili qrup amillərindən asılıdır.

Beləliklə, sənaye müəssisəsinin dayanqlı inkişafına təsir edən daxili mühit amillərinin təqdim edilən təsnifatı strateji idarəetmənin alternativinin seçilməsi üçün, müəssisənin vəziyyətini qiymətləndirməyə, qeyri-stabil inkişafın səbəblərini müəyyən etməyə imkan verir.

3.2. Sənayenin dayanıqlı innovativ inkişaf problemləri və həlli yolları

Dünya iqtisadiyyatında gedən əhəmiyyətli dəyişikliklər fonunda hər bir ölkədə, iqtisadiyyatın hər bir sahəsində innovasiya iqtisadiyyatına keçid qaçılmaz hala gəlmişdir. Bu sahədə xarici ölkələrin, xüsusilə də son dövrlər iqtisadi inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, uğurlu iqtisadi-sosial inkişafa nail olmağın vahid yolu varsa o da innovasiyaya üstünlüyün verilməsi, iqtisadiyyatın sahələrinin innovasiyanın imkanlarından istifadə edilməsinin təmin edilməsidir.

Digər tərəfdən ölkəmizdə iqtisadiyyatın hər bir sahəsində innovasiyaya ehtiyacın olması ilk öncə əsas kapitalın fiziki və mənəvi köhnəlmə səviyyəsinin çox yüksək olması innovasiya proseslərinin, onun nəticələrinin vaxt itirmədən

⁴³ Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами. – М.: Финансы и статистика, 1995

istehsallara tətbiq edilməsini labud edir. Əsas kapitalın köhnəlməsi, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin aşağı olması, maya dəyərinin yüksək olması milli sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmir əksinə tədricən daha da öz mövqeyini həm daxili bazarda və həmçinin mümkün xarici bazarlarda itirir.

Dünya Ticarət Birliyinə daxil olması perspektivdə gözlənilməsinə baxmayaraq milli keyfiyyətli, dünya standartlarına cavab verən hazır nəhsulların istehsalı imkanlarına malik olmadıqda birliyə daxil olmanın da əhəmiyyəti heç olacaqdır.

Digər bir məsələ dünya çapında ölkəmizin yerinin möhkəmlənməsi və rolunun artması milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, qlobal trendlərə qoşulmasından asılıdır.

Son dövrlər Azərbaycanda bir tərəfdən uğurla gerçəkləşdirilən iqtisadi islahatlar, digər tərəfdən isə əvvəlki illərdə yaradılan möhkəm maliyyə-iqtisadi potensial hesabına ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığı qorunub saxlanılıb, onun mənfi xarici təsirlərə müqavimət qabiliyyəti sınaqdan uğurla çıxıb. Məhz bunun nəticəsidir ki, respublikamızın iqtisadi inkişafı, biznes mühitinin liberallaşdırılması və əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və biznes qurumları tərəfindən müsbət dəyərləndirilir⁴⁴.

İqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını və ümumilikdə bütöv iqtisadiyyatın tərəqqisini nəzərdə tutan çoxsaylı fərmanlar və sərəncamlar ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. Bunlar ayrı-ayrı dövrlər üzrə regionların inkişaf proqramları, gələcəyə baxış-2020, strateji yol xəritəsi və s. aid etmək olar.

Qeyd edilən proqramların və Strateji Yol xəritəsinin icrası imkan verəcəkdir ki, ölkəmiz müəyyən edilmiş hədəflərə çatmaqla iqtisadi-sosial inkişafa, tərəqqiyə nail olsun.

Nəzərə alsaq ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı olduqca zəif səviyyədədir. Bu

⁴⁴“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/34254>

isə müxtəlif problemlərin olması ilə izah edilir. Problemlərdən biri innovasiyanın olduqca zəif “sürətlə” tətbiq edilməsidir.

İqtisadiyyatın dayanıqlı (stabil) inkişafı məlum olduğu kimi fasiləsiz artan və qismən bir-birini örtən innovasiya tsiklləri ilə müəyyən edilir. Bütün iqtisadiyyatın dayanıqlı innovativ inkişafına nail olmaq üçün bununla fasiləsiz və sistemli məşğul olmaq lazımdır. İnnovativ iqtisadiyyatı sistem kimi ölkənin bütün ərazilərində, istehsal və xidmət sahələrində yaratmaq lazımdır. Amma indiki dövrdə pərakəndə şəkildə bu və ya digər isyehsal və xidmət obyektlərində, ən pisi odur ki, hissə -hissə, qismən və ya hər hansı bir texnoloji prosesin bir hissəsinə, avadanlıq parkının bir neçəsinə və s. innovasiyalı yeniliklərin tətbiq edilməsi hazırda müşahidə olunur. Hesab edin ki, avadanlığın xammalı emal etmə gücü və sürəti artırılır, amma onu xammalla təmin edilməsi bu sürətlə mümkün deyildir. Bu halda innovasiyanın tətbiqi səmərəsiz olacaqdır.

İnnovasiyalı iqtisadiyyatı bir sistem kimi iqtisadiyyatın bütün sahələrində mükəmməl təşkil etmək lazımdır. Elm damları, mütəxəsislər üçün şəraitin yaradılması hələ kəşflərin edilməsi prosesinin sürətlənməsi demək deyil. Kəşflər plan üzrə deyil, yaradıcılığın nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Resursların rəşional bölgüsü əsasında elm, istehsal və digər sahələrin inkişafına nail olmaq olar. Hansı ölkədə elmə, elmlə, təcrübəli mütəxəsislərə, onların əməyinə qiymət verilmir və onların işləməsi üçün şərait yaradılmırsa təbii proses olaraq “beyin axını” digər ölkələrə, şəraiti və şərtləri təmin edən ölkələrə yönəlir. Hazırda bu istiqamətdə ölkəmizdə şərtlər hələ də qənaətbəxş deyildir. Gənc, talantlı, fəal alimlər, elm işçilərinin axını davam etməkdədir.

Ölkəmizdə innovasiya proselərinin zəif getməsinin əsas problemlərindən biri hər iki tərəfin (istehsal və yaradıcı kollektivin və ya fərdi şəxslərin) zəif maraqlandırılmasıdır ki, onların yaxınlaşdırılması yolunu dövlət yaradır⁴⁵:

- hüquqi bazanın işlək olmaması;
- vahid innovasiya infrastrukturunun olmaması;

⁴⁵ Беляев, Ю. М. Проблемы и пути устойчивого инновационного развития страны / Ю. М. Беляев // Креативная экономика. – 2015. – Т.9, N.1. – С. 9-22.
<http://opac.hse.ru/absopac/index.php?url=/notices/index/IdNotice:285265/Source:default>

- iqtisadiyyatın dərin inhisarlaşdırılması;
- kiçik biznes üçün inzibati və vergi maneələrinin olması;
- innovasiya proseslərinin investisiyalaşdırılmasının dəqiq mexanizminin olmaması;
- istehsal gücünün zəif olması;
- təhsil sistemində çatışmazlıqlar;
- intellektual mülkiyyətin keyfiyyət səviyyəsinin aşağı, dəyərinin və mühfizə xərclərinin yüksək olması, nəticə etibarilə innovasiyanın-kəşflərin səyinin olduqca azlığı, patent-lisenziya bazarının olmaması;
- innovasiya servisinin olmaması;
- elm sahəsində işçilərinin əmək haqlarının həddən çox az olması, (insan kapitalının effektivliyinin real artırılması ehtiyatının formalaşması və ondan səmərəli istifadə məhz onların əməyinin düzgün qiymətləndirilməsindən keçir).

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikada müvafiq qanunlar qəbul olunmuş, hüquqi baza demək olar ki, formalaşmışdır. Lakin bir çox hallarda, istiqamətlərdə işlək deyildir.

14 iyun 2016-cı il tarixdə qəbul olunmuş “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkədə siyasi-iqtisadi inkişafa nail olmanın əhəmiyyətini və yollarını göstərməklə bu istiqamətdə görülməli işlər barədə məlumatı da əhatə edir⁴⁶.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanun layihəsini hazırlanmışdır və sənəd yaxın vaxtlarda müzakirəyə təqdim ediləcəkdir (AMEA-nın prezidenti, akademik Mahmud Kərimov)⁴⁷.

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunula ölkə iqtisadiyyatına potensial yatırım edəcək hər bir hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqlarının bərabər müdafiəsinə təminat verilir⁴⁸.

⁴⁶ Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 14 iyun 2016-cı il. http://science.gov.az/uploads/PDF/Elm_haqqinda_Azerbaycan_Respublikasinin_Qanunu.pdf

“İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanun layihəsi hazırlanmışdır. <https://azertag.az/xeber>

⁴⁸“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il. http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/9/f_9367.htm

1 iyul 1994-cü ildə qəbul edilmiş “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkə ərazisində yaradılan və qanunla müəyyən edilmiş fəaliyyətlə məşğul olan firmaların təsərrüfat seçimində sərbəstliyinə və hüquq baxımdan bərabərliyinə təminat verir⁴⁹.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi müvafiq qanunlar yaradılmış və hüquqi baza formalaşmışdır. Lakin bir çox ölkələrdə qəbul olunmuş və ondan irəli gələn vəzifələr icra olunan “İnnovasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hələ də qəbul edilməmişdir. Bu isə öz növbəsində müəssisələrin innovasiya inkişafını ləngidir.

İnnovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün zəruri olan, innovasiya sferasında hüquqi qaydalılığın yaradılması üçün mühüm olan baza qanunu qəbul olunmamış innovativ inkişaf mümkün deyildir.

Ölkə sənayesində innovasiya məhsulunun xüsusi çəkisi çox azlıq təşkil edir. Belə bir şəraitdə dövlət və elm, dövlət sektoru və biznes münasibətlərinin optimallığını təmin edən institusional islahatların zamanın çatmasını qeyd etmək olar. Əlbətdə ki, innovasiya sahəsində səmərəli klaster strukturunun formaalaşması üzrə dövlət-özəl əməkdaşlığı olmadan effektiv fəaliyyət göstərmək mümkün deyildir.

Azərbaycan elmi-tədqiqat və tətbiqi fəaliyyətin bütün parametrləri üzrə, məsələn, əhəmiyyətli jurnallarda nəşrlərin sayı, tədqiqatçıların elmi fəaliyyətlərinin təminatı, maliyyələşdirmə, kəşf sahəsində fəaliyyəti kimi parametrlərə görə bir çox ölkələrdən geri qalır. İnnovasiya fəallığının qiymətləndirilməsi üçün sonuncu göstərici xüsusilə əhəmiyyətlidir və kəşf əmsalı üzrə qiymətləndirilə bilər – əhalinin bir milyon nəfərinə kəşflər üçün verilən ərizələrin sayı. Bu kəmiyyət ABŞ-dan, Almaniyadan, Yaponiyadan və digər inkişaf etmiş, yeni sənaye ölkələri və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bizdən dəfələrlə yüksəkdir. Nəticədə Azərbaycanın innovasiya potensialı o ölkələrin müvafiq göstəricilərindən dəfələrlə aşağıdır ki, bu da elmtutumlu sahələrin inkişaf perspektivini heçə endirir.

⁴⁹ “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1 iyul 1994-cü il

İxtiraçılıq fəallığının azalmasını müxtəlif formada izah etməyə çalışırlar. Onlar arasında əsası ödənişli xidmətlərə görə rüsum və digər ödənişlərin yüksək (ölkədəki mövcud əmək haqqı səviyyəsinə adekvat olamaması) olmasıdır. Belə bir şəraitdə yaddan çıxarmaq olmaz ki, sovetlər dövründə ixtiraçılığa görə ödəniş tələb edilmirdi və o zaman bu gündən 10 dəfələrlə çox kəşflər üçün ərizə verilirdi.

Daha mühüm məsələlərdən biri də yeni innovasiya mədəniyyətinin tərbiyyə edilməsinə ehtiyacın olmasıdır ki, onu təbii ki, təhsildən başlamaq lazımdır. İnnovasiya menecmenti və onun davamı olan və ya ona qədər tədris olunan fənnlərin idarəetmə üzrə təhsil alan tələblər üçün əsas kurs kimi qəbul edilməsi, inzibati innovasiya “savadsızlığının ləğv edilməsi” kursunun keçirilməsinin vacib edilməsi zəruridir. Administrasiya məmurları, deputat korpusu, sahibkarlar, sənayeçilər, bankirlər və s. üçün inzibati innovasiya “savadsızlığının ləğv edilməsi” kursunun keçirilməsi vacibdir.

İnnovasiya biznesinin ən kəskin problemlərindən biri investisiya ilə əlaqəlidir və ya kapital çatışmazlığıdır. Burada da ölkəni, biznes sahələrini, sənayeni “öz yolu” ilə getməyə növbəti təkid etmə cəhdi demək olar ki, baş tutmadı. Mövcud investisiya sistemi mükəmməl innovasiya axınını təmin etmək iqtidarında deyil.

Ölkədə bir dənə olsun belə vençur bankı intellektual mülkiyyət altında maddi girovsuz, “bank” faizi olmadan, gələcəkdə bazarda innovasiya məhsulunun satışından əldə edilən gəlirdən müəyyən pay alma barədə müqavilə üzrə fəaliyyət göstərmir. Xarici ölkələrdə tələb olunan saydan çox vençur bankları fəaliyyət göstərir ki, onlar innovasiya biznesinə stabil investisiya yatırımı üçün kifayət edir.

Ölkəmizdə innovasiya infrastrukturunun formalaşmasında böyük problemlər mövcuddur. Gələcək innovasiya infrastrukturunu hüquqi, patent, lisenziya, investisiya, ekspert- məsləhət, idarəetmə, texnoloji, elmi-tədqiqat, istehsal, sertifikatlaşdırma və s. növlər üzrə ölkədə bərabər dərəcədə xidmətlər göstərən innovasiya servis sisteminin tərkib hissəsi olmalıdır.

İqtisadiyyatın, onun aparıcı sahəsi olan sənayenin dayanıqlı innovativ inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün bu inkişafa adekvat idarəetmə strukturunun

yaradılması zəruridir. Başqa sözlə bütün idarəetmə səviyyələrində innovasiya proseslərinin idarəetmə funksiyalarını optimallaşdırmaq lazımdır. Bəli ölkəmizdə bu sahədə böyük işlər görülmüşdür, lakin sənayenin mükəmməl innovativ inkişafının təmin edilməsi üçün sistemli strateji yanaşma çatışmır və vir sıra əsas istiqamətlər üzrə strateji qərarların çatışmazlığı hiss olunur.

Yerli və xarici ölkələrin bu sahədə təcrübələrini, mövcud vəziyyəti araşdırmaqla, sahə üzrə mütəxəssislərin fikri və rəyləri də nəzərə alınmaqla biz ümumiləşdirilmiş məyyən qənaətə gəldik. İnnovasiya fəaliyyəti:

- tənzimlənmiş hüquqi sistemdir, o cümlədən intellektual mülkiyyətin dəqiq, etibarlı mühafizə və müdafiyyə sistemidir;
- vençur biznesi üçün sadə və əlçatan investisiya sistemidir;
- vençurlar üçün xüsusi vergi güzəşti sistemidir;
- mükəmməl innovasiya servis sistemilə geniş infrastruktur;
- innovasiya bazarına adaptasiya olunmuş sənaye istehsalı sistemi.

Bu sıralamaya həmçinin yüksək innovasiya mədəniyyəti və xüsusi təhsili aid etmək olar.

Yuxarıda sadalanan problemlər nəzərə alınmaqla qeyd edilən problemlərin həlli yollarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

- hüquqi innovasiya sisteminin yaradılması – “İnnovasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu.

- “İnfrastruktur təminatı haqqında” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbulu. Bununla innovasiya fəaliyyətinin idarəetmə strukturu qaydaya salına bilər.

- innovasiya fəaliyyətinə görə vergi güzəştlərinin verilməsi.
- innovasiya inkişafı məqsədilə rüsumsuz patent hüququnun verilməsi.
- innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar təhsil sistemində islahatların aparılması.

Fəaliyyətin innovasiya sahəsi üçün mütəxəssislər hazırlanmalı, bunun üçün isə müvafiq ali təhsil ocaqlarında kafedralar və fakültələr və institutların yaradılmasına ehtiyac vardır.

İnnovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi və keyfiyyətinin artırılması üçün

ölkə, iqtisadiyyatın sahə müəssisələri dayanıqlı innovasiya inkişafına ciddi hazırlaşmalıdır.

Təhlil göstərdi ki, ölkədə fəaliyyətdə olan innovasiya strukturu, strategiya və təşkilati-iqtisadi metodologiya hələ innovasiya iqtisadiyyatının baza prinsiplərinə cavab vermir və milli dayanıqlı inovativ inkişaf sisteminin yaradılması üzrə problemləri həll etmək iqtidarında deyildir. Yaranmış problemlərin həlli üçün konkret təxirəsalınmaz hərəkətə keçmək lazımdır:

1. Müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşması üçün yuxarıda qeyd edilən qənunların qəbulu. Burada rüsumsuz patent hüququ və vençur banklar haqqında qanun önəmli hesab edilir.

2. Ölkədə Milli İnkişaf Bankından vençur bankına kimi geniş vençur investisiyalaşdırma sisteminin yaradılması.

3. Təhsilin innovasiya sisteminə, istehsal və real bazara adaptasiya edilməsi.

4. İdarəetmənin prinsipinə yeni innovasiya infrastrukturunun yaradılması zəruridir.

5. İnnovasiya prosesi iştirakçıları üçün güzəştli vergi sistemi yerli kiçik və orta ölçülü sənaye və digər sahə müəssisələrinin inkişafını təmin etməyə imkan verir. İstehsal müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinə motivasiyasının artırılması üçün şərait yaradılmalıdır.

NƏTİCƏ

Mövzu ilə əlaqədar apardığımız tədqiqatla yekun olaraq müəyyən nəticələr gəlmiş, sənayenin dayanıqlı innovativ inkişaf problemlər müəyyən edilmiş və onun həlli üçün tövsiyyə xarakterli təkliflər verilmişdir.

- innovasiya fəaliyyəti deyərəkən isə əsasən istehsal-kommersiya, menecmnet və sosial yönümlü proseslərin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılan və nəticəlilyi ilə seçilən elmi tədqiqatların və təcrübi-konstruktor işlərinin nəticələrinin praktiki tətbiqi nəzərdə tutulur;

- yeniliklərlə, innovasiyalarla əlaqəli çəkilən xərclər, yatırılan investisiyalar yüksək risk dərəcəsinə malik olmaqla (ABŞ alimi Tvissinə görə innovasiya yönümlü layihələrin təqribən 10%-i uğurla nəticələnə bilər) güclü rəqabət şəraitində dayanıqlı innovativ inkişaf üçün zəruridir və innovasiya uğurlu olduğu halda investisiya yatırımından alınan nəticə sərf edilən vəsaitin ümumi məbləğindən dəfələrlə çox olur;

- innovasiya prosesinin baş tutması üçün müxtəlif resursların istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməsinə ehtiyac vardır.

- innovasiyalar müəssisələrin fəaliyyətində sosial-iqtisadi xarakterli funksiyaları reallaşdırırlar;

- müasir iqtisadi şərait istehlakçıların tələblərinin sürətli tempə dəyişməsi, rəqabətin güclənməsi, tələbin mövsümlüüyü və xarici mühitin digər amillərinin yüksək dinamikliyi ilə müəyyən edilir;

- müəssisənin iqtisadi dayanıqlığı dedikdə təşkilati, innovativ, loqistik, istehsal, maliyyə-kredit fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirləri, maddi bazanın elmi-texniki səviyyəsi, resurs təminatının bütün spektrlərinin stabilliyi, kadr və intellektual inkişaf, innovasiya menecmentinin olması nəzərə alınmaqla onların kompleks xüsusiyyətləri başa düşülür;

- dayanıqlıq istehsal siteminin özünün əsas funksional parametrlərini saxlamaq və yenilərini isə bərpa etmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır;

- dayanıqlı inkişaf uzunmüddətli rəqabət üsdünlüyünün qazanılmasının və müvafiq olaraq uzunmüddətli perspektivdə effüktiv fəaliyyətin zəruri şərtidir;

- “innovasiya potensialı”, bu innovasiyanın təkmilləşdirmə, onun əsasında digər innovasiyanın yaranma, onun yeni sahələrə yayılma və sosial-iqtisadi effektin alınması imkanlarıdır;

- müəssisələrin innovativ inkişafı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi A.A.Jarovun metodikasına görə təklif olunan meyarlar sisteminin istifadəsi əsasında differensiasiyanın aparılması ilə mümkündür. Bu zaman müəssisələrin bu cür differensiasiyası mərhələli şəkildə aparılır;

- sənayenin dayanıqlı inkişafına milli qanunvericilik, resurs təminatı, tərəfdaşlar, rəqib müəssisələr, məhsul istehlakçıları – müştərilər, dövlət hakimiyyət orqanları kimi amillər təsir edir;

- bir çox ölkələrdə qəbul olunmuş və ondan irəli gələn vəzifələr icra olunan “İnnovasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hələ də qəbul edilməməsi müəssisələrin innovativ inkişafını ləngidir;

- inovasiya menecmenti və onun davamı olan və ya ona qədər tədris olunan fənnlərin idarəetmə üzrə təhsil alan tələblər üçün əsas kurs kimi qəbul edilməsi, inzibati innovasiya “savadsızlığının ləğv edilməsi” kursunun tədrisinin vacib edilməsi zəruridir.

Admnistrasiya məmurları, deputat korpusu, sahibkarlar, sənayeçilər, bankirlər və s. üçün inzibati innovasiya “savadsızlığının ləğv edilməsi” kursunun keçirilməsi vacibdir;

- innovasiya biznesinin ən kəskin problemlərindən biri investisiya ilə əlaqəlidir və ya kapital çatışmazlığıdır. Burada da ölkəni, biznes sahələrini, sənayeni “öz yolu” ilə getməyə növbəti təkid etmə cəhdi demək olar ki, baş tutmadı. Mövcud investisiya sistemi mükəmməl innovasiya axınını təmin etmək iqtidarında deyil.

Ölkəmizdə innovasiya infrastrukturunun formalaşmasında böyük problemlər mövcuddur. Gələcək innovasiya infrastrukturunu hüquqi, patent, lisenziya, investisiya, ekspert- məsləhət, idarəetmə, texnoloji, elmi-tədqiqat, istehsal,

sertifikatlaşdırma və s. növlər üzrə ölkədə bərabər dərəcədə xidmətlər göstərən innovasiya servis sisteminin tərkib hissəsi olmalıdır.

İqtisadiyyatın, onun aparıcı sahəsi olan sənayenin dayanıqlı innovativ inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün bu inkişafa adekvat idarəetmə strukturunun yaradılması zəruridir. Başqa sözlə bütün idarəetmə səviyyələrində innovasiya proseslərinin idarəetmə funksiyalarını optimallaşdırmaq lazımdır.

Yuxarıda sadalanan problemlər nəzərə alınmaqla qeyd edilən problemlərin həlli yollarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

- hüquqi innovasiya sisteminin yaradılması – “İnnovasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu.

- “İnfrastruktur təminatı haqqında” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbulu. Bununla innovasiya fəaliyyətinin idarəetmə strukturu qaydaya salına bilər.

- innovasiya fəaliyyətinə görə vergi güzəştlərinin verilməsi.

- innovasiya inkişafı məqsədilə rüsumsuz patent hüququnun verilməsi.

- innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar təhsil sistemində islahatların aparılması.

İnnovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi və keyfiyyətinin artırılması üçün ölkə, iqtisadiyyatın sahə müəssisələri dayanıqlı innovasiya inkişafına ciddi hazırlaşmalıdır.

Təhlil göstərdi ki, ölkədə fəaliyyətdə olan innovasiya strukturu, strategiya və təşkilati-iqtisadi metodologiya hələ innovasiya iqtisadiyyatının baza prinsiplərinə cavab vermir və milli dayanıqlı inovativ inkişaf sisteminin yaradılması üzrə problemləri həll etmək iqtidarında deyildir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 14 iyun 2016-cı il.
http://science.gov.az/uploads/PDF/Elm_haqqinda_Azerbaycan_Respublikasinin_Qanunu.pdf
2. “İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanun layihəsi hazırlanmışdır.
<https://azertag.az/xeber>
3. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1 iyul 1994-cü il
4. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
Bakı, 1995
5. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/34254>
6. M. Atakişiyev, Q. Süleymanov «İnnovasiya menecmenti», Bakı-2004.
7. T. Ə. Quliyev «Menecmentin (idarəetmənin) əsasları», Bakı-2001 -2005
8. Z. Səmədzadə, «Çin Qlobal Dünya İqtisadiyyatında», Bakı-2009
9. İnnovasiya nədir http://cbc.az/az/az/i_story/nnovasyandr
10. “Bakı Tikiş Evi” ASC-nin 2012-2015 –ci illər üzrə statistik məlumatları
11. А.А. Мажажихов və Э.Р. Мисхожев Динамические нормативные модели диагностики экономической устойчивости промышленного предприятия. Научно-аналитический журнал «Вестник Санкт-Петербургского университета ГПС МЧС России», 2012
12. Беляев, Ю. М. Проблемы и пути устойчивого инновационного развития страны / Ю. М. Беляев // Креативная экономика. – 2015. – Т.9, N.1. – С. 9-22.
13. <http://opac.hse.ru/absopac/index.php?url=/notices/index/IdNotice:285265/Source:default>
14. Баранов А. В. Методы и инструментарий обеспечения устойчивого инновационного развития промышленных предприятий: автореф. дис. на соиск. ученой степ. канд. экон. наук:- СПб., 2013.

15. Баранов, А. К устойчивому развитию / А. Баранов //Промышленный еженедельник. - 2013. - № 1. - С. 4.
16. Бармашов К. С. Формирование экономического механизма инновационно-инвестиционного процесса в условиях устойчивого развития предприятия : монография - Вязьма:Фил. ФГБОУ ВПО МГИУв г. Вязьме, 2013.
17. Безденежных В. М. Современные проблемы инновации: реструктуризация предприятий с учетом их финансовой устойчивости: монография. - М. : МИМБ, 2006
18. Васенко, В.Е. Алгоритм методики расчета интегрального показателя устойчивого развития региона [Текст] / В.Е. Васенко // Научный журнал КубГАУ. -2012. - № 79 (05). - С. 1-11.
19. Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами. – М.: Финансы и статистика, 1995
20. В.В.Акбердина Синергетические модели формирования и развития экономико-технологической реальности [Текст] / В.В. Акбердина. -
21. Гончаренко Л.П. Инновационная политика: Учебник/М.: КНОРУС, 2009.
22. Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2010. - № 63. - С. 44-57
23. Внедрение сбалансированной системы показателей [Текст] / Horvath &Partners : пер. с нем. - 2-е изд. - М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. - 478 с. - (Серия "Модели менеджмента ведущих корпораций").
24. Жаров А. А. Формирование механизма устойчивого развития промышленных предприятий на основе инновационной активности : авто реферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук: 08.00.05. - Владимир, 2006.
25. Захарченко В.И. Экономическая устойчивость предприятия в переходной экономике. // Машиностроитель, 2002. - № 1, -С. 9-11

26. Каплан Р.С., Нортон Д.П. Стратегические карты. Трансформация нематериальных активов в материальные результаты / пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 512 с.
27. Колосова Т. В. Обеспечение устойчивого развития предприятия на основе повышения его инновационного потенциала: автореф. дис. на соиск. ученой степ. д-ра экон. наук :08.00.05. - Н. Новгород, 2011.
28. Круглов М.И. Стратегическое управление компанией.- М.: Русская деловая литература, 1998
29. Лясковская Е. А. Управление инновационным развитием предприятия по показателям устойчивости: автореф. дис. на соиск. ученой степ. д-ра экон. наук :08.00.05. - Челябинск, 2009.
30. Марфенин, Н.Н. Устойчивое развитие человечества [Текст] /Н.Н. Марфенин. -М. : МГУ, 2007. -624 с.
31. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент: учебник. М.: ИНФРА-М, 2002.
32. Наклонов, Д.Н. Инновационное развитие государства в условиях глобализации [Текст] / Д.Н. Наклонов // Креативная экономика. - 2008. - № 6 (18). -С. 40-46.)
33. Николис Т., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах. От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации. – М.: Мир, 1979
34. О.А.Зингер, А.В.Ильясова Факторы, влияющие на устойчивое развитие промышленных предприятий
35. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов / пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 453 с.
36. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд., исправ. – М.: ИНФРА-М, 1998
37. Репин, В.В. Процессный подход к управлению. Моделирование бизнес-процессов [Текст] / В.В. Репин, В.Г. Елиферов. - М. : РИА "Стандарт и качество", 2009. - 408

38. Руководство Осло: рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям. М.: ОЭСР-ЦИСН, 2006.
39. Рукин Б.П. Управление экономически устойчивым развитием организаций и корпоративных объединений: теория, методология, практика: Автореф. дисс.... д-ра экон. наук. – Воронеж, 2007.
40. Саргаев А. В. Инновации как фактор экономической устойчивости и развития предприятий промышленного комплекса: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук :08.00.05. - М., 2002.
41. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой/под ред. А.П.Градова, Б.И.Кузина. СПб.: Специальная литература, 1996
42. Татарских Б.Я. Основные тенденции динамики структуры производственно-технологического потенциала машиностроения России. – Самара: Изд-во Самар. гос. экон. ун-та, 2005.
43. Т.Г.Евдокимова, Г.А.Маховикова, N.F.Ефимова: «Инновационный менеджмент», Sankt-Peterburg – 2005
44. Трифилова А.А. Оценка эффективности инновационного развития предприятия. - М.: Финансы и статистика, 2005.
45. Федосеев А., Котельников И. Открывая новые горизонты управления [Текст] / А. Федосеев, И. Котельников // Управление компанией. - 2003. - № 9 (28). - С. 25-29.
46. Швандар В.А., Горфинкель В.Я. (ред.) «Инновационный менеджмент», «Проспект», 2013 г.
47. <http://tehsil.azerall.info/kitabxana/dt/dt12.php>

РЕЗЮМЕ

В процессе работы над диссертационной работы изучены и анализированы материалы касающиеся вопросам проблемы устойчивого инновационного развития промышленных предприятий.

При этом рассмотрены вопросы, связанные с теоретической основы и предпосылки устойчивого развития предприятия на основе повышения инновационного потенциала.

Здесь рассматриваются факторы, влияющие на устойчивого инновационного развития промышленного предприятия и проводится анализ его влияние.

Рассмотрены проблемы устойчивого инновационного развития промышленности и предлагается пути решений этих проблем.

SUMMARY

In the process of work on the dissertation work, materials on the problems of sustainable innovation development of industrial enterprises were studied and analyzed.

At the same time, issues related to the theoretical basis and prerequisites for the sustainable development of an enterprise on the basis of increasing innovative capacity were considered.

Here we consider the factors that influence the sustainable innovation development of an industrial enterprise and analyze its impact.

The problems of sustainable innovation development of industry are considered and ways of solving these problems are proposed.

REFERAT

Tədqiqatın aktuallığı. İqtisadiyyatın innovativ inkişafı bütövlükdə dövlətin və sahə nazirliklərinin, idarəetmə qurumlarının, o cümlədən müəssisələrin əsas iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətidir və olmalıdır. Hökumətin qəbul etdiyi bir çox proqramlarda ölkə iqtisadiyyatının innovativ iqtisadi inkişaf yolunun seçilməsi və bu istiqamətdə ciddi tədbirlərin hazırlanması və tətbiq edilməsinin zəruriliyi qeyd edilir. Cahan çapında baş verən texniki-iqtisadi sıçrayışların və ya əksinə müşahidə olunan böhranlı vəziyyətlər, müflisləşmələrin olduğu bir şəraitdə müasir global iqtisadi sistemdə dünya və milli iqtisadiyyat miqyasında artıq inovativ inkişaf yolunun alternativini yoxdur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına nail olmaq, rəqabətqabiliyyətli dövlətə çevrilmək üçün istehsal və xidmət sahələrində innovativ inkişafa nail olunması zərurətdir.

İnnovasiya prosesinin baş tutması üçün müxtəlif resursların istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməsinə ehtiyac vardır. Bu resurslar əsasən yeni layihələndirilən və ya mövcud təkmilləşdirilən məhsul növlərinin istehsalının mənimsənilməsi, istehsala tətbiqi və kütləvi istehsalının təmin edilməsi ilə əlaqədar edilən mərsərlərdən ibarətdir. Baxmayaraq ki, ölkəmizdə bu resurslar innovativ fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərinə yönəldilir, lakin proqnozlaşdırılan və alınan nəticələr arasında böyük uyğunsuzluqlar müşahidə olunur.

İnnovasiyalar müəssisələrin fəaliyyətində sosial-iqtisadi xarakterli funksiyaları reallaşdırırlar. İnnovasiya iqtisadi kateqoriya kimi iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir. Bu funksiyalara təkrar istehsal və stimullaşdırma funksiyaları aid edilir

İnnovasiyanın təkrar istehsal funksiyasına müvafiq olaraq, o geniş təkrar istehsalın prosesinin stabilliyini qorumaq üçün mühüm maliyyələşdirmə mənbəyi rolunda çıxış edir. İnnovasiyaların tətbiqi və ya kənar müəssisələrə satısından formalaşan maliyyə resursları investorun, innovasiyanı tətbiq edən sahibkarın mənfəətinin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir.

Məhsulların çeşidinin demək olar ki, innovativ inkişaf əsasında baş verməsi gərək olan, daima təzələnməsi tələb olunduğu bir dövrdə müəssisələrin dayanıqlığının təmin olunması birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı system öz məhsulunu rəqabətqabliyyətliyini uzunmüddət saxlayır. Hətta qısamüddətli dövrdə rəqabətqabliyyətliyini, müvafiq olaraq dayanıqlığını itirsə belə system əvvəlki tarazlıq vəziyyətinə qayıdır. Dayanıqlığın müxtəlif traktovkaları mövcuddur, lakin onların hamısı iki aspektdə gətirilir: dayanıqlıq potensialının olması və bu potensialın effektiv istifadəsinin təmin edilməsi. Dayanıqlı vəziyyətin bərpasını təmin edə biləcək dayanıqlıq potensialı müasir innovativ meyilli istehsalın əsasında yaradılır. Buna görə də bir çox tədqiqatçılarda dayanıqlıq potensialı ilə innovasiya potensialını eyni hesab edirlər. Lakin bu potensialın yaradılması üçün müəssisənin əhəmiyyətli miqdarda maliyyə və digər resursları lazımdır. Bu xərclər müəssisənin dayanıqlığını pozmaq üçün kifayətdir. Bundan əlavə innovasiyanın tətbiqi üçün müəyyən vaxt müddəti tələb olunur, lakin bu müddət ərzində dayanıqlıq pozula da bilər.

Buna görə innovativ inkişafın və dayanıqlığın təhlilində onun bütün xüsusiyyətləri və onların qarşılıqlı əlaqələrinin nəzərə alınması vacibdir.

Lakin hətta innovasiya potensialının olması ilə dəyişkən, qeyri-müəyyən mühitdə dayanıqlığın təmin edilməsi üçün müəssisənin bütün idarəetmə səviyyələrində bazar tələbini monitorinq etməyə, buraxılan məhsulun çeşidini vaxtında dəyişməyə imkan verən səmərəli menecment, müasir marketinq olmalıdır.

Bununla müəssisənin dayanıqlığı asılı olan bu və ya digər qərarların qəbulunda səhvlərə də yol verilə bilər. Bu səhvlərin səbəbi bir çox hallarda insan amili hesab edilir və bu həqiqətə uyğundur. Belə qərarların nəticəsi müəssisələrin fəaliyyəti və inkişafının pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Bütün bunlar sənaye müəssisələrinin dayanıqlı innovativ inkişaf problemlərinin tədqiqinin və praktiki təklif və tövsiyələrin hazırlanmasının aktuall olması barədə nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Müasir müəssisələrdə iinovativ inkişaf və rəqabətli mühitdə müəssisələrin dayanıqlığının idarəedilməsi problemlərinin öyrənilməsi və tədqiqi bir çox yerli və əcnəbi alimlərdən olan T.Ə.Quliyev, M.Ətəkişiyev, Q.Süleymanov, A.A.Majajixov, E.R.Misxojev, Y.M.Belyayaev, A.V.Baranov, K.S.Barmaşkov, V.Y.Vasenko, R.S.Kaplan, İ.Priqojin, V.A.Şvandar, V.Y.Qorfinkel və digərlərinin əsərlərində yer almışdır.

Lakin qeyd edilən tədqiqatçılar öz əsərlərində mühüm məsələləri tədqiq etməklə yanaşı bəzi problemləri nəzərdən kənar qoymuşlar. Əlbətdə ki, elmi məsələlərə hər bir dövrdə, müxtəlif yanaşmalar araya gəlir. Bu baxımdan da sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafına təsir edən amillərin müəyyən edilərək təsnifatlaşdırılması kimi mühüm məsələyə baxış tərəfimizdən aparılmışdır.

Tərəfimizdən işlənən tədqiqat işində öyrənilməsi və işlənilməsi nəzərdə tutulan problemin əhəmiyyəti, dərinliyi, bu gün üçün aktuallığı dissertasiyanın mövzunun seçilməsində, obyektə və predmetinin müəyyən edilməsində, məqsəd və vəzifələrinin təyin edilməsində əsas olmuşdur.

Tədqiqat obyektə. İnnovativ inkişafın zəruri olduğunu və yolla dayanıqlı inkişafa əhəmiyyət verən sənaye müəssisəsi tədqiqatın obyektə kimi təyin edilmişdir.

Tədqiqatın predmetini. Sənaye müəssisələrin fəaliyyətinin və innovativ inkişafının dayanıqlığının idarə edilməsi mexanizmi araşdırmanın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Müəssisənin fəaliyyətinin dayanıqlığının və innovativ inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi dissertasiya araşdırmasının məqsədi kimi təyin edilmişdir.

Təyin edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərə baxılması və həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- innovativ inkişaf şəraitində müəssisələrin dayanıqlığının təmin edilməsi məsələlərinin təhlil edilməsi;
- qeyri-müəyyənlik şəraitində dayanıqlığın idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi imkanlarının araşdırılması;

- sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafı və onun qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin araşdırılması;

- «Bakı Tikiş Evi» ASC-də əsas kapitalından istifadənin qiymətləndirilməsi və dayanıqlı innovativ inkişaf problemlərinin tədqiqi və həlli yollarının təklif edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazası. Sənaye müəssisələrinin innovativ inkişaf və dayanıqlığı sahəsində konseptual müddəalar və elmi metodoloji tövsiyələr kompleksi apardığımız tədqiqatın nəzəri əsasını və metodoloji bazası nəşkil edir.

Elmi yeniliyi əsasən xarici mühit haqqında məlumatın qıtlığı və qeyri-müəyyənliyi şəraitində innovasiyanın tətbiqi əsasında sənaye müəssisələrinin dayanıqlığının idarəedilməsi mexanizminin araşdırılması;

- innovasiyanın tətbiqi əsasında müəssisənin dayanıqlığının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- ətraf mühitin qeyri-müəyyənliyi şəraitində müəssisələrin innovativ inkişafı və fəaliyyətinin dayanıqlığını təmin edən amillərin müəyyən edilməsi;

- sənaye müəssisələrinin dayanıqlı innovativ inkişaf problemlərinin müəyyən edilməsi və mümkün həlli yollarının təklif edilməsi.

Aparılan tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti dissertasiya işində müəyyən edilmiş təkliflər və tövsiyələr müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin idarəedilməsinin praktiki məsələlərinin həlli üçün elmi-metoloji əsas olmasından ibarətdir. İşin nəticələri müəssisənin innovativ inkişafı sahəsində planlaşdırma və idarəetmə məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

Elmi rəhbər:

dos. Ə.V.Hacıyev

Magistrant:

A.M.Abdulhseynova